

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ШЕВЧУК КАТЕРИНА ВАСИЛІВНА

Допускається до захисту:
в. о. завідувача кафедри
української мови і культури,
д. філол. наук, професор
Коваль Л. М.
«   »   2020 р.

**ВІВ'ЯВ НЕПОВНОЇ ЧИСЛОВОЇ ПАРАДИГМИ У СИСТЕМІ
СУЧАСНИХ ІМЕННИКІВ**

Спеціальність 035 Філологія

Кваліфікаційна (магістерська) робота

Науковий керівник:
І. Р. Домрачева, доцент кафедри
української мови і культури,
к. філол. наук, доцент
_____

Оцінка: _____ / _____ /

(бали/за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)

Голова ЕК: _____
(підпис)

Вінниця 2020

АНОТАЦІЯ

Шевчук К. В. Вияв неповної числової парадигми у системі сучасних іменників. Спеціальність 035 «Філологія», Освітня програма «Українська мова та література». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2020.

У кваліфікаційній роботі досліджено особливості іменників неповної числової парадигми та їхнє значення і функціонування в сучасній українській мові. Показано категорійні відмінності іменників множинності (*pluralia tantum*) і одиничності (*singularia tantum*) та особливості їхнього існування в контексті семантико-граматичної категорії числа іменника. Встановлено особливості вияву неповної числової парадигми у системі сучасних іменників.

Ключові слова: іменник, одиничність, множинність, числова парадигма, збірність.

114 с., 2 дод., 82 джерела.

Shevchuk K. Identification of Incomplete Numerical Paradigm in Modern Noun System. Specialty 035 «Philology», Programme «Ukrainian language and literature». Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2020.

The features of nouns of incomplete numerical paradigm and their meaning and functioning in the modern Ukrainian language are investigated in the qualification work. The categorical differences of plural nouns (*pluralia tantum*) and singularity (*singularia tantum*) and the peculiarities of their existence in the context of the semantic-grammatical category of the noun number are shown. The peculiarities of the manifestation of the incomplete numerical paradigm in the system of modern nouns are established.

Keywords: noun, singularity, plurality, numerical paradigm, collective.

114 p., 2 add., 82 n.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 КАТЕГОРІЙНІ ВІДМІННОСТІ ІМЕННИКІВ МНОЖИННОСТІ ТА ОДИНИЧНОСТІ.....	7
1.1 Статус множинних та одиничних іменників в українській мові.....	7
1.2 Значення граматичної категорії числа в системі одиничних та множинних іменників.....	14
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ ОДИНИЧНОСТІ В ІМЕННИКАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	35
2.1 Загальна характеристика граматичної категорії збірності.....	35
2.2 Словотвірний потенціал категорії збірності в сучасній українській мові....	45
РОЗДІЛ 3 СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ІМЕННИКІВ PLURALIA TANTUM ТА SINGULARIA TANTUM.....	68
3.1 Особливості функціонування іменників множинності в українській мові.....	68
3.2 Порівняльна характеристика семантичних структур множинних іменників у «Словарі української мови» Б. Грінченка та в «Словнику української мови в 11 томах».....	78
ВИСНОВКИ.....	98
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	102
ДОДАТОК А.....	109
ДОДАТОК Б.....	114

ВСТУП

У вивченні граматичного ладу певної мови першочергову роль відіграє кваліфікація її визначальних категорій, у яких відображається специфіка зв'язку мислення і мови. Зокрема категорія числа своєрідно взаємодіє з лексико-граматичними розрядами іменників, виражаючи складний семантичний потенціал форм однини і множини. Багато аспектів цієї категорії описано у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці (Б. К. Алеш, З. В. Алексеева, А. Г. Басманова, О. К. Безпояско, Л. О. Брусенська, Л. М. Булатова, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, А. П. Загнітко, І. І. Ковалик, Р. С. Манчурян, І. Г. Матвіяс, Л. І. Недбайло, Н. Г. Озерова, Д. І. Руденко, П. А. Соболева, І. Ж. Якубов та ін.).

Традиційно категорію числа розглядають як словозмінну, що характеризується реляційними і синтаксичними функціями (М. А. Жовтобрюх, І. К. Кучеренко, І. Г. Матвіяс, Л. І. Недбайло, М. В. Леонова та ін.). Проте віддавна ведуться дискусії щодо граматичного змісту цієї категорії. Окремі дослідники схильні потрактовувати цю категорію як лексико-граматичну або й словотвірну. Представники функційної граматики тлумачать її як один із багатьох способів позначення в мові категорій одиничності і множинності (О. К. Безпояско, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко, В. М. Русанівський, М. Я. Плющ).

Варто зазначити, що питання неповноти словозмінної парадигми іменників у східнослов'янських мовах розглядається в монографії М. Затовканюка, зокрема особливості функціонування морфологічних форм числа у словах різних лексико-граматичних розрядів. Складний взаємозв'язок лексичного і граматичного значень в іменниковій формі роду і числа аналізується в праці О. К. Безпояско «Іменні граматичні категорії», у кандидатських дисертаціях І. І. Погрібного, присвяченій матеріально-речовинним іменникам, О. П. Петровської, присвяченій збірним іменникам та ін.

Аналіз збірних іменників, які виявляють однину, характеризувала і І. Р. Домрачева у праці «Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові».

Однак в українському мовознавстві на сьогодні немає комплексного дослідження іменників з неповною числовою парадигмою.

Отже, **актуальність теми** полягає у проблемі визначення місця розряду іменників з неповною числовою парадигмою в українській мові, у з'ясуванні їхнього значення та функцій.

Об'єктом дослідження є семантика і синтагматика іменників *pluralia tantum* та *singularia tantum* в сучасній українській мові.

Предмет дослідження – особливості вияву неповної числової парадигми у системі сучасних іменників.

Метою дослідження є встановлення особливостей іменників неповної числової парадигми та їхнього значення і функціонування в сучасній українській мові.

Для виконання поставленої мети визначено **завдання дослідження**:

1. З'ясувати категорійні відмінності іменників множинності (*pluralia tantum*) і одиничності (*singularia tantum*) та особливості їхнього існування в контексті семантико-граматичної категорії числа іменника.
2. Установити лексичні розряди і типи іменників одиничної та множинної форм у сучасній українській мові.
3. Визначити особливості функціонування іменників неповної числової парадигми в українській мові.
4. Схарактеризувати явище усічення парадигми в аспекті багатofункційності категорії числа, яка уособлює поняттєву категорію квантитативності.
5. Проаналізувати семантику числа іменників-сингулятивів та основні функції їхніх словоформ.
6. Проаналізувати семантику числа плюративних іменників, розмежувати поняття множинності, парності, сукупності.

Для досягнення комплексного і достовірного аналізу мовного матеріалу використано такі **методи**:

1. Дедуктивний – аналіз і встановлення загальних закономірностей у системі словотворення української мови, виявлення головних особливостей існування та функціонування іменників множинності (*pluralia tantum*) та одиничності (*singularia tantum*) в сучасній українській мові.
2. Типологічний – узагальнення знань про іменники неповної числової парадигми і розробка концепції їхніх головних функцій.
3. Системний – аналіз зібраного матеріалу та формування його в єдину систему знань.
4. Порівняльний – збір мовного матеріалу, який свідчить про історичне формування іменників множинності (*pluralia tantum*) та одиничності (*singularia tantum*), узагальнення поглядів різних дослідників української мови і порівняння їх, зведення розбіжностей і спільного.
5. Аналітичний – виокремлення результатів унаслідок обробки і узагальнення даних.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в роботі розглянуто особливості вияву іменників неповної числової парадигми та їх словотвірний потенціал в сучасній українській мові.

Практичне значення отриманих результатів – робота може використовуватися студентами-філологами у навчальній діяльності.

Апробація результатів дослідження – опубліковані у збірнику «Лінгвоукраїністика XXI століття: традиції, новаторство». Випуск 3. Тема: Особливості відмінювання іменників *pluralia tantum* та *singularia tantum*.

Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг основної частини роботи – 102 сторінки, загальний обсяг дослідження – 114 сторінок.

РОЗДІЛ 1

КАТЕГОРІЙНІ ВІДМІННОСТІ ІМЕННИКІВ МНОЖИННОСТІ ТА ОДИНИЧНОСТІ

1.1 Статус множинних та одиничних іменників в українській мові

Іменник є однією з найбільш досліджених частин мови, що не дивно, бо з давніх часів почали виділяти дві групи слів – ім'я та дієслово. Основу першої склали іменники, бо інші частини мови сформувалися пізніше, а деякі і зовсім розвинулися з іменників. Проте, не зважаючи на тривалу історію дослідження іменників, залишаються питання, на які мовознавці досі шукають відповіді. До них належить і природа лінгвістичної категорії числа субстантивів, яку дослідники трактують по-різному. Вирішення цієї проблеми має велике теоретичне значення, оскільки число є однією з головних категорій іменника, поряд із відмінком і родом.

Категорія числа іменників належить до морфологічних категорій із семантичною домінантою. В іменнику число виражає номінативний елемент його значення – кількісну характеристику предметів – і водночас виконує структурну функцію у зв'язках із ним ознакових слів (прикметників, займенників, числівників, дієслів). Граматичній категорії числа на рівні глибинної семантики відповідає поняттєва категорія кількисності (квантитативності), що реалізується в мові як кількісний вияв субстанціального змісту. Проте щодо кваліфікації мовного змісту цієї категорії наявні значні розбіжності. Дискусії вчених прагнуть вирішення головного питання: яку функцію виконує категорія числа – виражає кількісні відношення реальної дійсності (кількісної актуалізації в ситуації мовлення) чи вже на рівні слова в основі його номінативного значення передбачено протиставлення частини множинності всій множинності [14, с. 91].

Зауважимо, що кількість – це загальна категорія, складовими якої є число, розмір і множинність. Розмір і число можна вважати детально дослідженими ділянками категорії кількості. Проблема вираження значення одиничності й множинності в мові детально висвітлено в контексті вивчення граматичних

засобів, а саме граматичної категорії числа (І. Бодуен де Куртене, Т. Г. Власенко, Г. Шварцшільд, М. А. Уїкенс) і лексичних одиниць, семи одиничності або множинності в яких є ядерним компонентом семантичної структури (Д. Ф. Астраукайте, Г. Візе, С. А. Ігнатова, Н. І. Науменко). Однак, яким би ґрунтовним і вичерпним не здавався опис числа як граматичної категорії та мовних одиниць, у яких семи одиничності й множинності є основними компонентами семантичної структури, він не може претендувати на повноту, поки в ньому не знайде відображення одиничності і множинності, прихована в семантичній структурі слова і речення, за словами С. Д. Кацнельсона, та «частина айсберга, яка знаходиться під водою» [23, с. 38].

Найбільш радикальне рішення запропонував А. А. Залізняк, у його описі формальної моделі російської іменної словозміни допускається, що регулярне зіставлення форм однини і множини мають абсолютно всі іменники. При цьому для іменників *singularia tantum* (іменники з потенційно повною парадигмою) зазвичай не виникає потреби в позначенні декількох об'єктів, позначуваних окремо як «гавкіт» або «гордість», або «мідь» і под. У злічуваних іменників *pluralia tantum* типу *сани* має місце омонімія форм однини і множини: *одні сани* (однина) – *різні сани* (множина). Незлічувані *pluralia tantum* типу *вершки* вживаються у формі однини, але мають потенційно повну парадигму по аналогії з іменниками *singularia tantum* [25, с. 39].

Варто розуміти, що число відображає реальні відмінності між одним предметом і кількісною множиною однорідних предметів (два, три і більше). У трактуванні категорії числа традиційно підкреслюється, що вона знаходить свій найповніший вияв у протиставленні форм однини і множини, які відображають відношення: «один – більш як один» (в українській мові також збереглися діалектні форми двоїни: *очі, вуші, дві руки* та ін.). Форма числа іменників може бути вихідною і похідною (первинною і вторинною). Іменники неповної числової парадигми мають вихідну форму або однини (*singularia tantum*), або множини (*pluralia tantum*).

Категорією числа вчені цікавилися здавна. Сам термін *число* з'явився у слов'янському мовознавстві у XVI – XVII ст. Назви *однина, множина, двоїна* походять із сербської мови. В українській науці їх уперше вжили С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер (однак, замість терміна двоїна вони використовували слово *двійня*). Сучасні назви числових форм остаточно закріпилися після появи нового українського правопису 1926 р. Протягом XVII – XIX ст. мовознавці, зазвичай, досліджували етимологію та функціонування числових форм, розробляли граматичну термінологію. Активне вивчення природи категорії числа іменників почалося у XX ст. Проте в науковій літературі досі немає єдиного розуміння цього явища. У сучасному мовознавстві можна виділити два основні підходи до числа, згідно з якими цю категорію розглядають як лексико-граматичну або граматичну [55, с. 100].

Тлумачення числа як лексико-граматичної категорії підтримує І. К. Кучеренко. Проте співвідносні форми однини і множини він розглядає як різні іменники, «слова зі своїми власними, хоча і спорідненими, реальними значеннями». Свою позицію вчений обґрунтовує тим, що «кожне існуюче в дійсності – річ, явище – може мати один лише числовий вияв... Коли ж ми говоримо про вияв множинний, то останній можливий теж один, але його може мати не предмет як такий, а тільки якийсь (хоча б точно і не визначений) усвідомлюваний загаль предметів, складений з кількох (в деякому разі більше одного) одиниць, тобто окремих предметів типу названих у лексичному значенні іменника» [50, с. 107].

І. К. Кучеренко визнає узагальнювальну сутність мови, говорячи, що значення слова зв'язане не з одним певним предметом, не з одним конкретним явищем, а з сукупністю ознак цілої категорії предметів чи цілої категорії явищ. Так, значення слова *книга* відображає ознаки книги взагалі, різних книг, подібно до того як значення слова *наука* відображає особливості різних явищ, зв'язаних зі складним поняттям науки. Учений стверджує, що і «власні назви не становлять тут якогось винятку: вони можуть уживатися як назви людей і при тому поза всякою конкретністю». Тож коли говоримо *п'ять столів*, маємо

на увазі не множинний вияв одного стола, а п'ять предметів, які за їхніми ознаками можна назвати словом стіл [50, с. 33].

Як лексико-граматична категорія число іменників розглядається І. К. Білодідом. Зокрема, він зазначає, що на відміну від інших частин мови (прикметників, числівників, прикметникових займенників, дієслів), у яких категорія числа є суто граматичною, бо служить тільки засобом синтаксичного зв'язку з іменниками (або особовими займенниками), іменники виражають граматичними формами числа предметність у кількісному визначенні; в іменниках ця категорія є самостійною, лексико-граматичною. На підтвердження цієї думки наведено приклади, де числові форми виступають як спосіб граматичної диференціації різних значень слів. Наприклад, слово *атмосфера* позбавлене форми множини в усіх значеннях, крім одного – спеціального. У деяких розрядах іменників вираження кількісних відношень за допомогою форм числа взагалі не є домінуючим. Тому при такому трактуванні категорії числа враховуються випадки, коли немає повної відповідності між граматичним числом та кількісними виявами відображуваної ним дійсності, коли порушується семантичне співвідношення форм однини і множини іменника [68, с. 69].

Чимало мовознавців вважає число іменників граматичною категорією (І. Г. Матвіяс, Л. І. Недбайло, М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, Д. І. Ганич, І. С. Олійник). Такий погляд ґрунтується на тому, що більшість іменників утворює форми однини і множини, які відображають кількісні співвідношення предметів у позамовній дійсності. Однак це твердження справедливе не завжди. По-перше, тому що форма однини необов'язково позначає тільки один предмет, а форма множини – кілька предметів. Наприклад, слово *ножиці* оформлене в множині, але позначає один предмет. Форми однини можуть узагальнювати багато однорідних предметів і набувати значення множини. Так буває тоді, коли кількісна (числова) визначеність названого іменником предмета чи поняття до уваги не береться: *Вовк живе в лісі. – Вовки живуть в*

лісі. Є низка слів, які різними числовими формами позначають той самий предмет: *небо – небеса, присінок – присінки* тощо.

По-друге, існує багато понять, які не поєднуються з ідеєю рахунку. Тому іменники, які називають такі поняття, мають неповну числову парадигму, причому числова форма таких слів не відображає кількісного вияву позначуваного об'єкта. Це так звані абстрактні (*уважність, мовлення, синь, далина*), збірні (*студентство, жіно́та, малеча, молодь*), речовинні (*моло́ко, дрі́жджі, мідь, ситець*) іменники [55, с. 5].

Не всі іменники здатні утворювати обидві числові форми, та й форми однини й множини не завжди позначають один і декілька предметів відповідно. Тому твердження про те, що категорія числа відображає кількісні співвідношення предметів у позамовній дійсності, слушне не для всіх іменників. Прихильники трактування числа як граматичної категорії не заперечують цього факту, але по-різному відображають його у своїх концепціях. Л. І. Недбайло, вважаючи категорію числа загалом граматичною, говорить про лексико-граматичний характер, якого число набуває при взаємодії з окремими семантичними групами іменників – абстрактними, речовинними, збірними, власними [56, с. 6].

Розглядаючи речення: «*На столі лежить книжка*» – «*На столі лежать книжки*», І. Г. Матвіяс робить висновок про те, що за формами однини і множини іменника закріплюються певні лексичні значення – та чи інша кількість однорідних одиниць. Якщо б до цього зводилося значення форми однини і множини завжди та в усіх іменниках, тоді б категорію числа іменників доводилося вважати лексико-граматичною. Отже, можна зробити висновок, що *книжка* і *книжки* – це слова з відмінним лексичним значенням. Це дивно, оскільки раніше учений доводив недоцільність кваліфікації числових форм іменника як різних слів [52, с. 13].

І. Р. Вихованець говорить про семантико-граматичну домінанту в граматичній категорії числа іменника, оскільки числові форми відображають кількісні співвідношення предметів у позамовній дійсності. Щодо слів, які не

передбачають рахунок, то їхнє число – формально-граматичне, пусте із семантичного погляду. Вчений зауважує, що семантичну інтерпретацію категорії числа можна провести не лише на основі протиставлення одиницності / неодицици, а й опозиції розчленованості / нерозчленованості. Множина представляє предмет, розчленований на частини, однина – певною цілісністю. Такий підхід дозволяє пояснити не тільки опозицію за числом іменників – назв рахованих предметів (*учень – учні, дерево – дерева*), але й одинициність збірних іменників (*панство, молодь, насіння*). Ця інтерпретація підходить для складних випадків уживання однини у значенні узагальненої множинності: *Риба живе у ставках – Риби живуть у ставках*. Деякі ознаки розчленованості можна виявити в дискретних іменниках типу *ворота, ножиці, сани, штани*, оскільки позначувані ними предмети складаються з двох однакових частин. Але при такому підході не врахованими залишаються такі назви, як *Черкаси, Чернівці, дріжджі, заздрощі* та ін. [10, с. 66].

Вчені, що визначають категорію числа як лексико-граматичну, акцентують увагу на тих випадках, коли з числовими формами пов'язуються різні лексичні значення, що нерідко зумовлюють функціонування іменника лише в однині або у множині. Висновок про граматичний характер категорії числа робиться на основі переважання в мові іменників із семантикою рахунку, що передбачає наявність повної числової парадигми. Для таких слів число є словозмінною категорією. Проте одиницині та множинні іменники при такому підході залишаються поза увагою [52, с. 15].

В. І. Дегтярьов у своїй концепції не заперечує, що кореляція форм однини і множини іменників виражає протиставлення одинициності й множинності. «У цьому значенні полягають логічний смисл і реальний зміст категорії числа, які виявляють сутнісну властивість мови як системи категорій відображення дійсності». Вчений визнає невідповідність числової форми іменника дійсному кількісному вияву названого ним предмета і говорить про інші значення опозицій числових форм – цілісність / розчленованість, означеність /

неозначеність, конкретизованість / узагальненість. При цьому В. І. Дегтярьов звертає увагу на те, що мовна категорія числа, як і будь-яка інша граматична категорія, отримала й інші, власне конструкційні функції, що характеризують мову як системно-структурну побудову. Хоч своїм походженням граматичні категорії тісно пов'язані з дійсністю, але вони не копіюють змісту й структури мисленнєвих категорій. Граматичне значення підлягає узагальненню, абстрагуванню й формалізації у строгій відповідності до принципів і закономірностей системних відношень у мовній структурі [23, с. 56].

В. І. Дегтярьов вважає, що саме граматичні категорії, які охоплюють усі слова тієї чи іншої частини мови, а не узагальнене лексичне значення слів формують частиномовне значення. Наприклад, слова *біг*, *швидкість*, *ясність*, *білизна* предметів не позначають, а за семантикою збігаються з дієсловами *бігати* й прикметниками *швидкий*, *ясний*, *білий*. Проте їх зараховують до іменників, і підставою для цього, на думку вченого, є їхнє граматичне оформлення, яке реалізує предметність як категоріальне значення іменника [23, с. 61].

Належність слова до граматико-семантичного класу іменників визначається його граматичним оформленням, яке, відповідно, зумовлюється семантикою. Предметність існує в іменниках як вияв однотипності, а для її остаточного оформлення та конкретизації існують властиві словам цього класу морфолого-граматичні характеристики. В. І. Дегтярьов зауважує, що з погляду дійсності граматична форма може бути пустою чи алогічною, проте в системі мови кожна форма має функційне значення, а отже, і зміст. На відміну від інших мовознавців, які сутність категорії числа іменника вбачають або у відображенні кількісних відношень, або у розрізненні значень, дослідник враховує ще функцію морфологічного оформлення слова й узгодження словоформ у реченні [24, с. 275].

Таке трактування дає змогу охопити всі іменники, а не лише ті, що мають повну числову парадигму. Крім того, зникає потреба виділяти різновиди категорії числа, як це робить І. Р. Вихованець, адже граматична категорія –

явище цілісне, хоч і об'єднує кілька граматичних значень. Вони обов'язкові для класу однорідних мовних одиниць, тому кожен іменник незалежно від семантики має певну числову форму, яка разом з оформленістю в роді й відмінку дає змогу ідентифікувати його саме з цією частиною мови.

Отже, граматичний характер іменникової категорії числа зумовлений не тільки тим, що більшість іменників позначають або один предмет, або число предметів, більше, ніж один. Форми однини і множини можуть виражати й інші значення. Одиначність і множинність не є семантичними інваріантами або загальними значеннями форм однини і множини, а отже, не тотожні реальним поняттям одиначності та множинності. Що ж до закріпленості за числовими формами певних лексичних значень, то, як зауважує І. Г. Матвіяс, «числові форми іменника граматичне значення мають завжди, а з лексичним значенням вони пов'язані не завжди» [53, с. 52].

Незалежно від того, чи відображає числове значення іменника лише кількісний вияв позначуваного предмета, чи має додаткове семантичне навантаження, воно завжди виконує функції морфологічного оформлення слова й узгодження слів у реченні, що дає підстави вважати іменникову категорію числа граматичною.

1.2 Значення граматичної категорії числа в системі одиничних та множинних іменників

Категорія числа не є однорідною. Одні іменники означають один предмет і відповідну їм множинну кількість, утворюючи числові пари. Такий різновид категорії називають семантико-граматичним числом. Вони мають значення однини і значення множини і виявляють це у певній граматичній формі: *верстат* – *верстати*, *сівалка* – *сівалки*. Інші іменники значення числа не мають, тобто їх предметність не пов'язана з кількісним виявом: *повага*, *доброта*, *сон*, *сміх*. Вони не вказують на кількість предметів, не утворюють числових рядів, не пов'язані з поняттям кількості, тобто вони не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа. В українській мові є іменники, що означають предмети, які підлягають обчисленню (*сани*, *двері*,

ножиці, брюки, таксі, кенгуру), але не виражають цієї множинності формально. Такий різновид категорії К. Г. Городенська називає граматичним числом [19, с. 63].

До іменників з усіченою числовою парадигмою Л. Ю. Алтицева зараховує власні назви, оскільки вони є індивідуальними найменуваннями окремих одиничних денотатів, єдиних у своєму роді. Субстантиви цієї групи позначають: 1) імена осіб (антропоніми); 2) імена міфологічних істот, божеств (міфоніми, теоніми); 3) клички тварин (зооніми); 4) назви географічних об'єктів (топоніми); 4) назви небесних тіл (астроніми / космоніми). Власні назви функціонують як сингулятиви (*Тетяна, Харків, Дніпро, Земля, Сонце*) або плуративи (*Альпи, Ромни, Чернівці*). Формально від іменників однинної форми можна утворити множину (*Америки, Марси, Одарки*), але утворення таких форм веде до зсуву їх семантичних значень, що по-різному виявляється у лексико-семантичних групах цих іменників [1, с. 13].

За значенням і формою частина іменників утворює систему двох протиставлених рядів форм однини і множини (грамема однини і грамема множини). Традиційно кожен компонент таких рядів вважається не самотійним словом, а корелятивною (співвідносною) словоформою своєї парадигми –одиничної (сингулятивної) і множинної (плуративної): *дорога – дороги, село – села, будинок – будинки*.

Форми числа мають різноманітні значення. Серед іменників форми однини виявляються такі семантичні типи: значення одиничності (основне значення): *Край села стоїть немала кузня*; значення спільності: *Книга – найкращий учитель*; значення непарності (речовинні, абстрактні, збірні іменники): *алюміній, капрон, відродження, селянство*.

Серед іменників форми множини виявляються інші семантичні типи: значення дискретності (роздільності), яке пов'язане з процесом обчислення (основне значення): *Співці по місту ходять і піснями люд морочать (Леся Українка)*; значення зірної множини: *друзі, вороги*; значення представницької

множини (група осіб, предметів, явищ називається за одним представником): *подружжя Мариничі, тридцять роки*.

Протиставлення грамем однини і множини виражається за допомогою парадигм відмінювання – відмінкових форм однини і множини. Парадигми сингулятивної і множинної грамем мають по сім форм (*земля, землі, землі, землю, землею, на землі, земле; діти, дітей, дітям, дітей, дітьми, на дітях, діти*). Морфологічна система української мови не має спеціальних форм вираження тільки значення числа. Воно виражається в іменниках сумісно зі значенням відмінка. Кожна відмінкова форма одночасно є і формою числа, а в однині – і формою роду: у словоформі *лісом* закінчення *-ом* виражає значення орудного відмінка, значення чоловічого роду і значення однини. Отже, відмінкові закінчення багатозначні.

Протиставлення однини / множини може позначатися не лише відмінковими закінченнями, а маркуватися супроводжуючими морфемними і морфонологічними засобами:

- морфом *-ес-, -ер-* (в окремих іменниках); *небо – небеса, слово – словеса, тіло – тілеса; мати – матері;*
- морфом *-ат- (-ят-)* у назвах малят і звірят: *маля – малята, козаки – козачата; теля – телята, лоша – лошата, ведмежа – ведмежата;*
- морфонологічним усіченням суфікса *-ин* у формах, однини при утворенні множинних форм назв осіб за національністю і походженням: *молдаванин – молдавани, болгарин – болгар, киянин – кияни, селянин – селяни;* за протилежної мотивації (*селяни – селянин*) маркуючим засобом однини є сингулятивний суфікс *-ин-*: *кияни – киянин, молдавани – молдаванин;*
- аломорфами *-ц-, -к-* суфіксів *-ець, -ок* та ін.: *синець – синці, полтавець – полтавці, свисток – свистки, турок – турки;*
- подовженням кінцевого кореневого приголосного: *колос – колосся, волос – волосся;*
- морфонологічним чергуванням приголосних *г/з, к/ч*: *друг – друзі, око – очі;*

- чергуванням звуків [o], [e] з нулем звука: *сон – сни, день – дні, пень – пні*;
- перенесенням наголосу: *рука – руки, нога – ноги, гора – гори, село – села, місто – міста*.

Отже, в українській мові категорія числа виражається синтетично (за допомогою внутрішніх ресурсів слова: закінчень, суфіксів, морфонологічних явищ усічення, нарощення, чергування, зміни місця наголосу). Застосовується й аналітичний спосіб вияву категорії числа – форми узгодження: *зелена верба – зелені верби, біла береза – білі берези*. Він є визначальним лише при невідмінюваних іменниках: *наша леді – наші леді, нове таксі – нові таксі*.

Граматичні відношення між грамемами однини і грамемами множини в контексті можуть змінюватися:

- форма множини може набувати значення реальної однини: *У нас гості – брат приїхав; У тебе родичі є – сестра* (іменники в формі множини *гості, родичі* вказують на реальну одну особу);
- форма однини передає реальне значення множини: *На те й шука, щоб карась не дрімав; У Карпатах росте бук, дуб, береза, ялиця*.

Унаслідок такої взаємодії категорії числа з контекстом порушується співвідношення між реальним і граматичним числом, у результаті чого виникає процес семантичної диференціації форм однини і множини (*спирт* – назва речовини, *спирти* – назва сортів речовини), формується на базі форм однини узагальнено-збірне значення (*З беріз опадається лист*), з'являється значення нерозчленованої множини в іменників на позначення обчислювальних предметів (*Кавуни в коморі, а яблука ще надворі*).

Семантико-граматичному числу протиставляється граматичне. В українській мові є іменники, які називають необчислювальні предмети (*ванно, парфуми*). Відсутність семантичної ознаки обчислювання спричинила відсутність повноцінної семантико-граматичної категорії числа в іменниках, які мають не значення числа, а лише його форму – або тільки однини (*singularia tantum*), або тільки множини (*pluralia tantum*), тобто не змінюються за числами:

пісок, висівки. Такі іменники належать до граматичного числа. Отже, до граматичного числа відносять іменники, які мають форму або тільки однини, або тільки множини.

В. К. Чернецький зазначає, що парадигма, у складі якої немає або однієї з окремих підпарадигм, або однієї чи кількох форм слів, характерних для певного класу слів, є неповною; субстантиви, що вживаються лише в однині або в множині, традиційно відносять до таких, які мають неповну парадигму. Але в сучасній українській мові є ряд іменників, парадигма яких представлена однією з форм. Такі субстантиви зазвичай входять до складу конструкцій з обставинним значенням, особливо багато структур з прийменником *без* (що вказує на відсутність чогось) + родовий відмінок іменника, наприклад: *без перестану, без наміслу, без продишу, без просипу, без спину, без спіху, без спочину, без стриму, без тямки, без тямку, без тяму, без угаву, без упину* тощо [78, с. 130].

Походження іменників неповної парадигми, що входять до складу конструкцій з обставинним значенням, пов'язане з розбудовою синтаксичної системи давньоруської мови. В історії української мови значна частина безприйменникових конструкцій була витіснена прийменниковими, які стали більш точно і диференційовано виражати думку. Розвиток прийменниково-відмінкових конструкцій наптовхувався на недостатню кількість іменників та їх еквівалентів, адже прийменник, як відомо, служить засобом вираження залежності субстантива від інших слів у реченні. Тому, на думку П. І. Білоусенка, в мові спостерігається процес творення субстантивів зі спеціальною функцією: виступати в постприйменниковій позиції обставинних конструкцій. Інтенсифікується цей процес у староукраїнській мові [9, с. 65].

З найдавніших часів ці функції виконували переважно нульсуфіксальні девербативи. У середині такої структури відбувався синтез категоріальної семантики утвореного іменника і прийменника (*перестанути* – *без перестану, «постійно»*). На межі XVI – I половини XVII століття з'являється низка віддієслівних субстантивів неповної парадигми з суфіксами *-ок, -ння (-ниє)*, які

входять до складу згаданих обставинних прийменниково-відмінкових конструкцій з прийменником *без*. Наприклад: *Чотири днь потужне з Хмельницьким безперестанку билися; ...помо(г)ли є(с)мо ва(м) ...немы(с)лячи и не шацуючи ничего наєре(д) того ко(ш)ту накладо(в) которыи w(t) на(с) оложєны о тую це(р)ко(в) бє(з)прє(с)таня поки ся а(ж) ско(н)чила будова(н)є(м)* [75, с. 130].

Багато іменників з обмеженою парадигмою трапляється в сучасній мові. Поряд з конструкціями на *без* + Р. в. іменника в художніх творах кінця XVIII – початку XX століття все частіше з’являються й інші прийменниково-відмінкові конструкції з обставинним значенням: *без стриму, без просипу, в упор, до відказу, до скруту, до нестяму, до нестями, з(від) нестямки, від нестямку, з поквалу, з розгону, з проволоком, з нагоном, за непослух, на відріз, на розтяг, на мигах, на відльоті, на розтаванні, на розтанні* тощо. Наприклад: *Без перестанку я о тім думаю, чи будеш ти моя* (П. Чубинський); *Без відгалу сїав густий дощ* (С. Васильченко); *Хоч які широкі зв’язки з світом мали ці люди, але вони жили якось на відчепі, ніби на далекому острові* (І. Ле); *Пташки без перестану, без спину виспівували* (І. Нечуй-Левицький); *Всю ніч без упину їхали на ті гори ...; Хтось з нальоту оперіцив Хоминого коня. – Гони; – А все ж, бачу, тобі таке життя до вподоби?; Дружину поховав, з собою не рахувався, до впаду своїй владі служив!; – А чого ж вони дражняться! – і розплакалась без стриму; Тоня розважала всіх своєю боротьбою з труднощами, героїчним викручуванням, бо хоч їй усі дружно й підказували на мигах, однак вона й мигів тих не завжди могла второпати і тільки витріщалась за спиною вчителя, на льоту хапаючи підказки, іноді так невпопад, що й саму її розбирав сміх* (із творів О. Гончара); *З поспіху, а то з перестрахи Улянка спотикалась і розсипала без пуття в пісок* (Леся Українка) та ін. [75, с. 130].

До реєстру 11-томного «Словника української мови» внесено близько ста п’ятдесяти іменників неповної парадигми, що вживаються в прийменниково-відмінкових конструкціях з обставинним значенням. Частина з них увійшла до

складу стійких сполучень – фразеологізмів, наприклад: *виставляти на посміх* «висміювати», *збити з пантелику* «заплутати», *бути не до сподоби (вподоби)* «не подобатися», *брати на цугундер* «притягати до відповідальності».

Урізноманітнення словотвірної структури іменників неповної парадигми, що входять до складу прийменниково-відмінкових конструкцій з обставинним значенням, спроможність окремих вступати в атрибутивні відношення з повнозначними частинами мови, функціонування деяких з них поза межами аналізованих конструкцій все ж не забезпечило набуття іменниками такого типу повного комплекту відмінкових форм [75, с. 130].

На відміну від інших частин мови (прикметників, числівників, прикметникових займенників, дієслів), у яких категорія числа є суто граматичною, бо служить тільки засобом синтаксичного зв'язку з іменниками (або особовими займенниками), іменники виражають граматичними формами числа предметність у кількісному визначенні; в іменниках ця категорія є самотійною, лексико-граматичною. За В. В. Виноградовим, числові форми виступають як спосіб граматичної диференціації різних значень слів. Отже, при такому трактуванні категорії числа враховуються випадки, коли немає повної відповідності між граматичним числом та кількісними виявами відображуваної ним дійсності, коли порушується семантичне співвідношення форм однини і множини іменника.

Категорія речовинності сформувалася в результаті абстрагованого, узагальненого сприйняття речовини незалежно від форм реального існування у навколишньому матеріальному світі. Такі іменники називають необчислювані референти (різні речовини, матеріали, хімічні сполуки, продукти харчування, продукти життєдіяльності організму, залишки, відходи тощо), для яких не важлива кількісна означеність. Усі групи матеріально-речовинних сингулятивів реалізують основну сему граматичного числа – вираження однорідної за складом маси, речовини, яка не підлягає обчисленню, загалом формою однини (*акварель, анальгін, болото, борошно, вапно, вино, вода, глина, дощ, залізо, золото, кальцій, каучук, лак, молоко*). За Л. Ю.

Алтицевою, сингулятиви з речовинним значенням позначають : 1) хімічні (органічні, неорганічні) речовини, елементи; 2) корисні копалини, ґрунти, породи, мінерали тощо; 3) рослини (дерева, кущі, трави, квіти), зернові, овочеві, плодові, ягідні культури та продукти їх переробки; 4) продукти переробки речовин тваринного походження; 5) продукти харчування, страви, напої; 6) текстильні, будівельні, інші матеріали промислової продукції та відходи виробництва; 7) продукти життєдіяльності організму; 8) структурні компоненти організму; 9) атмосферні явища [1, с. 8].

Семантика множинності у сингулятивах і плуративах реалізується як нерозчленована сукупність, що підлягає не кількісному обліку, а сумарному вияву маси речовини (*просо, молоко, мушва, солодощі, дріжджі*), парність (*ковзани, окуляри*), або один предмет, складений і з кількох деталей (*двері, граблі*).

Субстанційний зміст таких лексем у граматичній формі числа варіюється в різних лексико-граматичних розрядах. Одні з них мають форму лише однини зі значенням «індивідуальний» (власні назви), інші позначають сукупну, неподільну множинність субстанції (матеріально-речовинні), а деякі – збірність як нечленовану, неозначену множинність істот, рослин, парність предметів тощо [14, с. 94].

Іменники, які на словниковому рівні мають тільки одну числову форму, кваліфікуються як слова з неповною числовою парадигмою. Часткове обмеження, яке накладається на творення корелятивних морфологічних форм числа у сингулятивах і плуративах, пов'язується з похідністю форми однини та множини. У назвах конкретних предметів первинною є форма однини, а множина – похідною формою того самого слова. Первинною є і форма однини у сингулятивах, яка є маркером сукупності, неозначеної множинності, абстрактності, збірності, індивідуальності (*горох, срібло, цегла, щастя, рідня, Сатурн*) [62, с. 92].

В одиничних іменниках квантитативність як універсально-смислова категорія реалізується як міра сукупного вияву матеріалу речовини, або

цілісності нечленованої множинності прояву ознак, властивостей, станів, чи неподільної збірності істот і предметів. Так, у матеріально-речовинних іменниках граматична категорія числа взаємодіє з поняттям необчислюваності маси, речовини, матеріалу. Для матеріально-речовинних іменників не властива кількісна означеність. Позначаючи об'ємну масу як особливу форму речовинності, такі іменники осмислюються в одній граматичній формі – однини або (рідше) множини. Осмислені семи «маса», «матеріал», «рідина», «продукт» входять і до лексичного, і до граматичного змісту матеріально-речовинних іменників. Значення маси, речовини у них переважно первинне, і первинною є форма однини для основного масиву матеріально-речовинних субстантивів.

Для плюративів первинною є форма множини зі значенням необчислюваної, неподільної сукупної множинності, абстрактності, парності або одного предмета складної будови (*люди, канікули, висівки, заздроці, вила, шахи*). Наприклад, у назвах етнічних груп – племен, народів, національностей – первинною є форма множини, яка означає сукупну множинність (*етруски, поляни, українці, грузини, мордва*). Похідна від таких іменників форма однини можлива як позначення одиничних осіб, виділених із сукупної множинності. Вона є вторинною і характеризується здатністю до словотвірної кореляції за ознакою належності до статі, а від одиничних – здатністю творити форми обох чисел: первісна множина – похідна однина, словотвірна кореляція за статтю (*українці – українець – українка – українки*).

Іменники з первинною формою множини (*pluralia tantum*) відрізняються від лексико-граматичних варіантів сингулятивів на зразок *гріхи* (від *гріх*), *лиха* (від *лихо*), *біди* (від *біда*), *смуток* (від *смуток*) і подібних тим, що зі словами спільного кореня вони вступають в омонімічні відношення – як слова, що мають різні значення. Наприклад, *вибори і вибір, реви і рев, святки і свято, літа і літо, біга і біг*. Тільки в окремих лексемах спостерігається варіантність форми, коли похідною одиницею виражається конкретний одиничний вияв

узагальненої дії: *гастро́лі – гастроль, спо́лохи – сполох, перипетії – перипетія, чва́ри – чва́ра* [14, с. 95].

У речовинних та абстрактних іменниках форми однини на узагальнено-номінативне значення сукупної маси у мовленні нашаровуються додаткові відтінки: окреслений/неокреслений у формі вияву маси, виміру ваги, об'єму, місткості, вияву почуттів, стану тощо. Наприклад: *Минає все, згаса, мов звук, Що відлунав на віки вічні, А я в полоні милих рук Переживу і травні й січні* (М. Луків); *Отож він брав скалічені цимбали, Побиту скрипку і творив дива* (М. Рильський) [14, с. 106].

Основну категорійну функцію необчислюваних іменників може доповнювати вторинна, що виявляється в нерегулярних числових формах – лексико-семантичних варіантах слів. Так, у речовинних іменниках сумарний вияв субстанціального змісту є відображенням грамеми числа за функцією сингулятивної форми. Проте в лексико-семантичному варіанті похідної плюративної форми виражається змінена семантика лексичної одиниці – як позначення узагальненого сприйняття навколишнього. Наприклад: *Шумиха, оливо, свинець, Блищали міді там і криці, Всі убрані були світлиці; По правді, панський був дворець* (М. Котляревський); *Напувала мене теща все медами та винами* (С. Васильченко). Форма множини від сингулятивів абстрактних назв може виражати також додаткову семантику надмірності, багаторазовості, тривалості вияву певних почуттів, стану. Наприклад: *Сто років як сконала Січ... Сто років мучених надій, і сподівань, і вір, і крові Синів, що за любов тавровані, Сто серць, як сто палахкотінь* (В. Стус); *Гук відповів: – Не треба забувати, Хто кого зрадив... А правда, пане, слово більмуватє. Воно не бачить, хто його сказав. Горбань відмовив: – У такому разі Ми різні правди маєм на увазі* (Л. Костенко); *Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, Вироснуть з тобою приспані тривоги* (В. Симоненко) [14, с. 107].

Значення одиницності своєрідно виражається у збірних та матеріально-речовинних іменниках – «один, виділений із сукупності, сумарності»: *селянство – селянин, селянка; квасо́ля – квасо́лина; соло́ма – соло́мина;*

намисто – намистина. Граматична своєрідність полягає в тому, що виділений одиничний предмет належить до розряду обчислюваних субстанцій, а тому такі іменники утворюють корелятивну форму множини (*селяни, квасолини, соломини, намистини*) [14, с. 108].

Структурна функція категорії числа іменників виявляється у можливості зв'язку їх із дієсловом-присудком та з іншими (переважно узгоджуваними з ним) словами – поширювачами предикативної основи речення.

До іменників одиничної форми (*singularia tantum*) М. Я. Плющ відносить:

а) слова з речовинним значенням (*борошно, сіль, пиво, молоко, сталь, вапно*);

б) слова зі збірним значенням (*ректорат, учительство, адвокатура, дрібнота, рідня, вишняк, верб'я*);

в) назви абстрактних понять (*молотьба, жовтизна, курява, тиша, змагання, блиск, радість, дружба, садівництво, успішність, рань*).

г) деякі власні назви: *Прут, Свиридівка, Запоріжжя, Андріївка, Петренко, Перекоп, Світлана*.

Виражаючи інші семантичні відтінки, окремі слова одиничної форми можуть виступати у формі множини, але при цьому вони змінюють своє лексичне значення і переходять у лексико-граматичний розряд конкретних іменників, які мають семантико-граматичне число, тобто змінюються за числами: *сир – сири, сталь – сталі* (речовинні іменники у множинній формі означають різновиди, сорти, марки та інші ознаки, що піддаються обчисленню); *швидкість – швидкості, висота – висоти, потужність – потужності* (абстрактні іменники у множинній формі означають різний ступінь вияву абстрактної ознаки); *пшениця – пшениці, жито – жита, сніг – сніги, пісок – піски* (речовинні іменники у множинній формі означають простір, територію); *Петренко – Петренки, Німчук – Німчуки* (множинна форма означає членів роду, що мають відповідне прізвище); *Петрик – Петрики, Світланочка – Світланочки, Артем – Артемії* (множинна форма означає певну кількість осіб, що мають спільне ім'я).

Значення числа в одиничних іменниках виражається за допомогою відмінкових флексій, у множинних – показником числа часто виступає також перенесення наголосу (*глибина – глибини, висота – висоти, пісок – піски, масло – масла*).

До іменників множинної форми (*pluralia tantum*) належать:

- а) назви конкретних предметів парної або симетричної будови: *вила, ворота, кайдани, куранти, ножиці, ковзани, штани, ночви*;
- б) назви предметів, що сприймаються як сукупність, збірність: *кучері, нутроці, шахи, надра, копалини*;
- в) назви речовин, залишків тощо: *вершки, ліки, дріжджі, консерви, дрова, покидьки, висівки*;
- г) назви дій, процесів, станів: *вибори, проводи, збори, піжмурки*;
- г) позначення обрядів, звичаїв: *хрестини, іменини, заручини, обжинки*;
- д) назви часових понять: *канікули, роковини, сутінки*;
- е) деякі географічні назви: *Чернівці, Житні Гори, Карпати, Дунаївці* [14, с. 110].

Іменник, представляючи у мовній дійсності предмет, разом з тим виражає відношення до його кількісної визначеності, тобто до розрізнення кількості предметів: одиничного (один предмет) і множинного (більше як один).

Множинні іменники, що означають конкретні предмети і семантично виражають одиничність (*двері – одні двері, ножиці – одні ножиці, шаровари – одна пара шароварів*), можуть виражати граматичне значення множини синтаксично, сполучаючись зі збірними числівниками (*двоє дверей, п'ятеро ножиць, шестеро шароварів або шість пар шароварів*). До іменників множинної форми наближаються за значенням і ті одиничні іменники, що утворюють множину зі зміною семантичного відтінку, наприклад: *матеріали, коштовності, грязі, каплі, вина, біга*.

Предмети сприймаються у їх одиничному існуванні, тобто відокремленими від інших, і в множинному, згрупованими за спільними ознаками у певний загальний: *газета – газети, співець – співці, крок – кроки, дрізд*

– *дрозди*. Загал однорідних предметів усвідомлюється протиставлюваним одиничному предмету з тією ж ознакою. Адже поняття предмета як субстанції виражається в його одиничній репрезентації.

Відношення предмета до його кількісного вияву стає змістом граматичної категорії числа. Виражаючи відношення до кількісної визначеності предметів, граматична категорія числа акцентує свідомість мовців лише на двох типах цієї визначеності: на одиничному вияві предмета і на множинному (коли предмет входить до складу певного загалу однорідних предметів). Одиничний і множинний вияви предметів реалізуються у мові граматичними значеннями однини і множини. Точна і невизначена кількість предметів на граматичному рівні реалізації не знаходить, а передається окремими класами слів, числівниками.

Таким чином, граматична категорія числа складається з двох протиставлюваних граматичних значень – однини і множини.

Форми однини та множини є корелятивними словоформами одного і того ж слова, незважаючи на те що фактично слова в однині та в множині називають різні предмети (реалії): в однині – певний одиничний предмет, у множині – поєднання кількох однорідних предметів (куди входить і предмет, названий іменником у формі однини).

Справді, предмет не може бути розмножений у кількох своїх відповідниках. Кожен окремий предмет усвідомлюється як окремий факт об'єктивної дійсності і може мати лише один числовий вияв, тобто може бути представлений лише сам собою. Кількаразове повторення його виключається. За законами діалектики повторення того самого предмета у природі неможливе. Однак коли говориться про множинний вияв предмета, то розуміється загал однорідних предметів (а не реалізація того самого предмета), але цей загал кваліфікується як вияв того ж предмета, прирівнюється до нього.

Такий загал, куди входить і означений формою однини предмет, вважається множинним виявом окремого предмета. Так, наприклад *автобус* – *автобуси* є кількісним виявом окремого предмета, у першому випадку

одиночного, у другому – множинного, хоч форми *автобус* – *автобуси* співвідносяться не з тими ж самими предметами і фактично мають різні денотати: *автобус* – предмет, *автобуси* – загал різних, хоч і однорідних предметів (до складу яких входить і предмет, названий у формі однини).

Отже, коли говоримо, що слово позначає один предмет, то не беремо до уваги того, що за таким позначенням стоїть певний тип (система однотипних) предметів; коли говоримо, що слово стоїть у формі множини, то не акцентуємо на тому, що ця форма означає вияв не того самого предмета, а й інших, подібних йому, що прирівнюються до предмета, названого у формі однини.

На основі того, що форми однини і множини означають фактично різні предмети, у літературі можна зустріти твердження, що форми ці належать різним словам, а не співвідносяться одна з одною як корелятивні.

Отже, однина зв'язана з усвідомленням одиночного предмета, виділеного з певного класу, множина – загалу однорідних предметів (коли предмет представлений у кількості більше як один екземпляр) із значенням роздільної, дистрибутивної, невизначеної множинності.

Разом з тим спостерігаються зміщення у значенні форм однини та множини, невідповідність плану змісту і плану вираження: іменники, що позначають загал предметів, вживаються у формі однини (денотатом таких іменників є сукупність предметів: *людство*, *сузір'я*), іменники, що позначають один предмет, мають форму множини (денотатом таких іменників є один предмет: *двері*, *сани*). Таким чином, формам однини та множини властива полісемія, поряд з інваріантним значенням вони мають і варіантні.

Отже, форма однини має такі варіантні значення:

1. Збірності: *учительство*, *рідня*, *ганчір'я*, *волосся*. Збірні іменники формою однини позначають нерозчленовану і вичерпну сукупність предметів, через те не мають корелятивних форм множини. Оскільки все те, що стверджується про предмет, названий збірним іменником, стосується тільки самої єдності, а не окремих предметів, її складників, то збірні іменники зближуються з обома співвідносними формами числа іменників.

З одніною збірні іменники поєднують значення неподільності предмета, з множиною – сукупності, хоч виражають вони різну сукупність: форма множини – дистрибутивну, незавершену (сукупність може бути збільшена), збірні іменники – завершену (всі предмети підведені під певний загал і виражені формою однини так, що формам множини уже немає чого виражати).

2. Роздільної множинності, складники якої співвідносяться як видові поняття у складі родового і є різними предметами: *сад* (сукупність різних сортів фруктових дерев), *юрба* (сукупність різних осіб), *колектив*, *загін*, *полк*. Оскільки роздільна множинність не включає вичерпної кількості одиниць, з яких вона складається, і протиставляється собі подібним, то іменники, що позначають таку множинність, набувають форм множини: *сади*, *полки*, *колективи*, *юрби*. Форми однини із значенням роздільної множинності відрізняються як від збірних іменників, що означають завершену сукупність формами однини і не мають корелятивних форм множини, так і від іменників у формі множини, які означають незавершену сукупність однорідних предметів і мають корелятивні форми однини. Відрізняються тим, що вони означають незавершену єдність, відносну з окремими своїми екземплярами.

3. Узагальнене родове значення однини, завдяки якому іменник позначає безвідносну до обсягу сукупність предметів, тобто тип предметів як такий: *Сучасний студент допитливий*; *Я люблю час, коли цвіте липа*.

Форма однини з родовим значенням не протиставляється формі множини (як відомо, форма множини співвідноситься з одніною, що виражає одиничний предмет). Родове значення настільки узагальнене, що не зводиться до збірності, а означає предмет, що заступає всі однорідні йому предмети, береться за їх еталон (хоч не всі з них мають одні і ті ж якості). Родове значення може мати і форма множини, але без вказівки на єдність предметів: *Сучасні студенти допитливі* (тут форма множини не протиставляється однині).

Таким чином, варіантні значення однини у порівнянні з інваріантним більш абстрактні. Міра абстракції у різних формах різна. Найбільша у формах

з родовим значенням, менша у збірних і найменша в іменниках з роздільною множинністю.

Форми множини мають такі варіантні значення:

1. Великої кількості і охоплення широкого простору в речовинних іменниках: *весняні води, піски; Сніги впали великі, Жита запалило* (М. Коцюбинський).

2. Конкретного вияву абстрактної якості в абстрактних іменниках: *випадковості* (кілька випадкових явищ), *морські глибини* (в різних місцях моря), *Тоді у мене було дві любові. Одна дуже короткою була* (Народна творчість).

3. Тривалості у часі в абстрактних іменниках: *вітри, морози; Нові часи – нові й турботи* (Народна творчість).

4. Родове значення (*Сучасні студенти допитливі*), де кореляція з формою однини відсутня (форма однини лише є паралельною у плані змісту з формою множини).

5. Репрезентативне значення в утвореннях від антропонімів: (рідше від загальних іменників): *манілови, обломови*.

Така форма множини відносить ознаку, властиву носію власного імені, до інших осіб, певного загалу, перетворює її в загальну, тому і слово з власної назви перетворюється у загальну.

Якщо іменники граматичного числа вважати винятками, то іменникову категорію числа слід кваліфікувати як категорію словозмінну, в якій іменники однини і множини (*книга – книги*) є словоформами однієї лексеми. Якщо ж іменники граматичного числа розглядати як рівноцінне протиставлення (граматичну опозицію) іменникам семантико-граматичного числа, тоді іменникова категорія числа є категорією словотвірною, яка виконує класифікаційну функцію, оскільки при цьому підході протиставляються не словоформи однієї лексеми (*годинник – годинники*), а різні лексеми, що розрізняються не лише формою, а й значенням. Тому П. Фортунатов і його послідовники В. Сидоров, П. Кузнецов відносять форми однини і множини до

словотворення, тобто розглядають іменники однини і множини як слова різних граматичних класів (різні лексеми).

Граматичне значення числа в іменниках множинної форми знаходить вияв у відмінкових флексіях множини та через синтаксичний зв'язок іменника з числівником. Значення числа в невідмінюваних іменниках виражається синтаксично: *цікаве інтерв'ю – цікаві інтерв'ю, таке па – такі па, нове кашне – нові кашне*. Категорія числа в іменниках, на відміну від інших іменних частин мови і дієслів, є синтаксично незалежною.

Протиставлення однини множині може бути семантично нечітким. Так, наприклад, іменники *гурт, ватага, полк, дивізія, бригада, колектив, ланка, шеренга* виражають однину як сукупність багатьох істот, а слова *ряд, низка, стос* – як сукупність багатьох предметів. Форми множини таких іменників вказують на кількісну визначуваність сукупних одиниць (*гурти – два гурти, полки – п'ять полків, колективи – кілька колективів, шеренги – три шеренги*). Можна також порівняти значення однини і множини в іменниках на зразок *квасолина* (одна, виділена із сукупності) і *квасолини* (кілька, багато, виділених із сукупності). Одиницність у таких іменниках є семантико-словотвірним значенням, а значення однини і множини — граматичною абстракцією, однаково застосовуваною до всіх назв предметів за їх кількісною характеристикою, крім тих, що не підлягають кількісному визначенню [14, с. 111].

Розуміння категорії числа як категорії словозмінної чи категорії словотвірної важливе для осмислення морфологічної будови іменника. Якщо категорію числа віднести до розряду словозмінних, то морфеми, що її виражають, слід вважати закінченнями, якщо до розряду словотвірних – суфіксами. Проте дериватологія не виділяє числовий спосіб творення похідних форм, вважаючи його сферою граматики, бо закінчення в українській мові є одночасно показником і категорії числа, і категорії відмінка.

Оскільки іменники семантико-граматичного числа в кількісному відношенні значно переважають групу іменників граматичного числа, серед

яких є частина лексем, здатна набувати протилежної числової форми, то більшість дослідників категорію числа іменника відносить до категорії словозмінної [19, с. 65].

У морфологічній категорії числа іменників виразно виявляється її семантичне спрямування, направлене на відображення кількісних співвідношень предметів у позамовній дійсності. У категорії числа чітко вирізняється її семантико-граматична домінанта. Проте на семантико-граматичний зміст категорії числа нашаровується низка хоча й не протилежних, але різноспрямованих значень, що дає підстави інтерпретувати її по-різному. Різна інтерпретація категорії числа пояснювана тим, що в основу кваліфікації лінгвісти вкладають один або кілька виявів її семантично неоднорідної природи.

Найлогічнішою постає семантична кваліфікація граматичного числа за ознакою одиничність / неединичність предметів. У граматичній системі сучасної української мови кількісне значення одиничність / неединичність предметів охоплює більшість іменників. Словоформи, що позначають одиничний предмет, переважно передбачають наявність словоформ, які вказують на множину таких же предметів. Стосовно цих словоформ семантичне протиставлення одиничність / множинність виявляється обов'язковим і регулярним. Тому граматична категорія числа виступає як словозмінна, оскільки вона ґрунтується на протиставленні словоформ, що мають однакове лексичне значення і відрізняються тільки семантико-граматичним змістом, закріпленням за корелятивними морфемами-флексіями того самого слова.

Семантичну інтерпретацію граматичної категорії числа можна здійснити і в іншому плані, значно відмінному від семантичного протиставлення на осі одиничність / множинність. У категорії числа наявні й такі елементи значення, які виражають протиставлення предметів за їхньою розчленованістю / нерозчленованістю.

Множина представляє предмет розчленований на частини, одна – певною цілісністю. Це дає змогу пояснити не тільки протиставлення за числом іменників – назв рахованих предметів (*селянин – селяни, робітник – робітники, студент – студенти, учень – учні, стіл – столи, дерево – дерева, олівець – олівці*), але й однину у збірних іменниках (*селянство, студентство, молодь, насіння*), оскільки лексема збірних іменників виражає нерозчленовану сукупність. Така інтерпретація застосована й до складних випадків використання графеми однини у значенні узагальненої множинності (*Риба живе у ставках* – у значенні нерозчленованої множини і *Риби живуть у ставках* – у значенні розчленованої множини).

Деякі ознаки розчленованості можна виявити в рахованих іменниках типу *ворота, ножиці, окуляри, сани, штани*, бо позначувані ними предмети складаються з двох частин. Однак і теорія розчленованості / нерозчленованості не здатна пояснити всіх фактів функціонування графем однини і множини. Наприклад, абсолютно позбавлені семантики розчленованості нераховані іменники на зразок *Заліщики, Прилуки, Черкаси, Чернівці*.

Послідовнішою з цього погляду виступає графема однини, яка вказує тільки на нерозчленованість предмета й не допускає значення розчленованості. Теорію розчленованості / нерозчленованості побудовано на привативній опозиції графем, сильним членом якої є одна, вказуючи на нерозчленованість, цілісність предмета, а слабким – множина, виражаючи і розчленованість (*ягнята, дуби, шляхи, паркани*), і нерозчленованість (*Ромни, Суми*) предмета. Протиставлення розчленованості / нерозчленованості, на противагу протиставленню одиничності / множинності, не відображене явно в поверхневій структурі слова.

Категорія числа становить морфологічну категорію з семантико-граматичною домінантою. Більшість іменників позначають або один предмет, або кількість предметів більшу, ніж один: *хлопчик – хлопчики, село – села, ясен – ясени, вікно – вікна, вулиця – вулиці* тощо. У граматиці під одиничністю розуміють словоформу, яка вказує на один предмет, а під множинністю –

словоформи, які можуть стосуватися будь-якої кількості предметів, крім одного, тобто будь-якої більшої за один предмет кількості.

Семантико-граматичний зміст, пов'язаний з числом, не поширюється на всю сукупність іменників. З-поміж іменників вирізняються лексичні групи, до яких ідея рахунку не застосована. Це передусім синтаксичні віддієслівні й відприкметникові деривати (*біганина, писанина, мовлення, бадьорість, млявість, сміливість, хоробрість, смаглявість, далечінь, синь*). Сюди зарахуємо й назви речовин (*молоко, м'ясо, сало, цукор*). В іменниках названих двох груп число із семантичного погляду формальне, характеризує ці слова лише граматично, з формально-граматичного боку.

З-поміж іменників, які позначають предмети з органічно притаманними їм кількісними характеристиками, виділяються дві групи: з одного боку, дуже велика кількість іменників, у яких одиничність і множинність виражена морфологічними засобами: *берест – берести, будинок – будинки, парта – парти, човен – човни, колесо – колеса, професор – професори*, з іншого боку, кількісно набагато менша група іменників, у яких одиничність і множинність не виражена морфологічними засобами і які становлять дві підгрупи:

а) іменники типу *ворота, ножиці, окуляри, сани, штани* з морфологічно вираженою множиною;

б) так звані невідмінювані іменники на зразок *кенгуру, поні, таксі* з морфологічно не вираженою одиницею і множиною.

В останньому випадку присутні омонімічні з граматичного погляду форми однини і множини в одній лексемі. Фактична одиничність чи множинність предметів, позначених іменниками з морфологічною множиною і з омонімічними одиницею і множиною, виявляється тільки у відповідному контексті.

Однина іменників може втрачати значення реальної одиничності й набувати значення множини неозначених предметів, деякої сукупності неконкретних представників відповідного предметного ряду. Множина також може входити у нетипову для неї сферу означеності / неозначеності. Такі семантичні зміщення трапляються в мовленні. Воно збільшує кількість

розбіжностей між морфологічною формою числа та її реальним числовим значенням. У результаті взаємодії словоформи числа з контекстом не тільки порушується відповідність між планом вираження і планом змісту, а й виникає можливість нашарування нових елементів змісту, пов'язаних з означеністю / неозначеністю.

Кореляція категорії числа з категорією означеності / неозначеності посилює взаємодію морфологічних форм числа іменника з числівниками. Адже числівник утворює з іменником єдиний член речення, тобто нерозчленовану синтаксичну сполуку. На базі числівників та взаємодії граматичної категорії числа і мисленнєвої категорії означеності / неозначеності відбувається семантичне збагачення категорійного змісту числа значеннєвими компонентами категорії означеності / неозначеності. У зв'язку з цим посилюється поляризація неозначеного числа / означеного числа.

Числівники перетворюють так звані морфологічно множинні іменники на форми з реальною одиничністю або з реальною множинністю: *одні ворота – троє воріт, одні обценьки – двоє обценьок, одні сани – п'ять саней*. Значення означеності найбільшою мірою спрямоване на форму множини [48, с. 64].

Морфологічна (синтетична) форма множини і форма множини з числівником (аналітична форма) чітко виражають протиставлення неозначена множина / означена множина: *учні – двоє учнів, троє учнів, четверо учнів, п'ятеро учнів, сорок учнів; яблуні – дві яблуні, три яблуні, чотири яблуні, десять яблунь, п'ятнадцять яблунь*.

Отже, із семантичного боку форми числа іменників розподіляються у два етапи: на першому етапі іменники з семантикою рахованих предметів відділяються від іменників із семантикою нерахованих предметів, а на другому етапі проводиться внутрішній розподіл іменників із семантикою рахованих предметів. Категорія числа є іменниковою категорією з семантико-граматичною домінантою. Грамами іменникового числа використовуються майже в кожному реченні, але вони не визначальні для типу синтаксичних конструкцій, бо не змінюють кількісного або якісного характеру схем речення, а тільки одна з них супроводжує наявний іменниковий компонент у реченнєвій структурі [6, с. 103].

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ОДИНИЧНОСТІ В ІМЕННИКАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1 Загальна характеристика граматичної категорії збірності

Сучасна українська мова розрізняє дві числові форми – однину і множину. Зазвичай, іменник може вживатися в обох цих формах. Однак значні групи мають лише однину або множину. Так, не мають множини іменники з абстрактним значенням (хоча за певних умов вони можуть набувати конкретного значення і тоді вживатися в множині: *дві боротьби, брати участь у змаганнях*) та такі, що становлять категорію речовинності або збірності (вони теж можуть приймати форму множини – якщо йдеться про типи, види, сорти певної речовини або велику кількість її – *хліба, цукри*). В однині вживається більшість власних назв, однак деякі – тільки в множині (*Альпи, Бендери*). Це переважно гори, острови і сузір'я, а також міста, села, країни. Деякі особові назви, зазвичай уживані в однині, можуть утворювати множину, тобто виступати в обох числах (*обидві Тетяни, родина Ткачів*). Саме через цю особливість однини вирізнити подібні іменники неможливо.

Серед іменників – загальних назв виділяються збірні іменники, які означають сукупність однорідних предметів, що сприймаються як одне ціле, наприклад *верб'я, волоття, галич, дуб'я, звірина, комарня, комсомолія, парубоцтво, піонерія, професура* та інші. Збірні іменники становлять лексико-граматичний розряд слів, що семантично вказують на багато предметів, тобто на множинність, але ця множинність особлива, бо виражається формою однини і означає недиференційовану, нероздільну кількість одиниць: *гілля – гілки, комарня – комарі, куркульство – куркулі, птаство – птахи, собачня – собаки, череп'я – черепки*.

За Л. Ю. Алтицевою, збірні іменники у формі однини виражають нерозчленовану сукупність однакових або однорідних предметів, істот, що сприймаються як одне ціле. Збірність характеризується як семантико-словотвірна категорія, що знаходить вираження за допомогою словотворчих

формантів – суфіксів і цим відрізняється від сукупності, яка виражається лексично. Іменники, що позначають сукупність однорідного складу істот («колективність») та предметів, виражають цю семантику лексично, але так само формою своєрідної однини, яка передбачає і форму множини зі значенням обчислюваності сукупних об'єднань, суцільних площ тощо (*народ – народи, армія – дві армії, стадо – усі стада, ватага – кілька ватаг, ліс – ліси України*). Тобто форма числа однини таких іменників виражає неозначену множинність, вимірювану одиницею сукупності кого-, чого-небудь (*табун, натовп, косяк, рій, діброва*), яка (одиниця сукупності) може визначатися кількісно означено або неозначено, і відповідно іменник утворює парні форми числа однини та множини. Сема сукупної множинності у збірних іменниках пов'язується з представленням нерозчленованої кількості істот або предметів як єдиного цілого [1, с. 10].

Визначником такої множинності є поняття «багато». Збірні іменники реалізують неподільну множинність як цілісність предметного ряду, тобто індивідуального у множинній сукупності (*козацтво* – багато, усі, хто належить до цієї суспільно-соціальної групи; *дубняк* – ліс, територія, де ростуть дуби; *секретаріат* – відділ установи з певної кількості, що веде поточну роботу, або сукупність працівників такого відділу).

Словотворчі суфікси модифікують значення назв осіб, виражаючи збірність як неозначену кількість у нерозкладній єдності. Особливістю таких субстантивів Л. Ю. Алтицева визначає: 1) належність до безпарних форм – сингулятивів; 2) неможливість поєднання з кількісними числівниками; 3) наявність конотативних оцінних значень; 4) стильова обмеженість переважно розмовним і художнім мовленням та 5) співвіднесеність з назвами одиничних предметів на основі опозиції нерозчленована сукупна множинність – один представник (примірник, предмет), виділений із сукупної цілісності [1, с. 11].

Збірні іменники – іменники, що виражають неозначену множину (сукупність) предметів або осіб як єдине неподільне ціле. В. О. Горпинич поділяє їх на лексико-семантичні групи із значенням сукупності:

- назви осіб: *професура, селянство*;
- назви тварин: *мошкара, мушва*;
- назви рослин: *малинник, сосняк, березняк, листя, гілля*;
- назви предметів: *апаратура, білизна, ганчір'я*.

Граматичними ознаками збірних іменників є: 1) відсутність категорії числа; 2) наявність у них форми тільки однини: *ректорат, рідня, біднота*; 3) нездатність до поєднання з числівниками [18, с. 45].

Г. Я. Томіліна зазначає, що деякі дослідники розглядають збірні іменники в колі абстрактних на тій підставі, що основу їхнього лексичного значення становить абстрактне поняття сукупності і збігається низка словотворчих і граматичних показників [74, с. 35].

Отже, категорія збірності виражається граматично: збірні іменники становлять сукупність як неподільну єдність, а тому вживаються лише у формі однини. Семантичний відтінок множинності нейтралізується граматично (*учительство, селянство, листя, збіжжя, гарбузиння*). Збірні іменники не можуть, за незначними винятками, означатися кількісними числівниками. Не можна, наприклад, сказати *два збіжжя* чи *мільйон листя*, а лише *багато збіжжя, чимало листя* [69, с. 183].

За семантико-словотвірними ознаками Л. Ю. Алтицева виділяє чотири групи іменників: 1) назви сукупної множинності осіб; 2) назви сукупної множинності інших істот (тварин, птахів, комах тощо); 3) назви сукупної множинності об'єктів рослинного світу; 4) назви сукупної множинності інших предметів [1, с. 11].

Форма однини збірних іменників, на відміну від форм однини конкретних іменників, які означають один предмет, виражає значення множинності: *доцентура – доцент, сосняк – сосна, єпископат – єпископ*. Виражаючи множинність, збірні іменники зближаються з формами множини конкретних іменників, але відрізняються від них значенням: множинні форми конкретних іменників означають розчленовану множинність, що складається з окремих предметів, які можна порахувати (*два, три студенти*); збірні ж іменники

означають нечленовану, неподільну множинність, яка не піддається лічбі (*студентство*). Тому збірні іменники не поєднуються з кількісними числівниками, але можуть сполучатися: з неозначено-кількісними словами (*багато каміння, мало пір'я, багато волосся, мало волосся*); з дробовими числівниками (*одна третя селянства, дві третіх воїнства*); зі словами, що вказують на ціле або частину цілого (*вся частина, ціла купа* і под.: *частина коріння посохла, ціла купа кукурудзиння*); зі словами, що вказують на невизначену одиницю міри (*безліч, гарба*, наприклад: *безліч грошви, гарба бадилля*) [18, с. 46].

Словотвірне значення у збірних іменниках виражається відповідними суфіксами: -ств(о), -инн(я), -н(я) та ін.

Значення неподільної множинності багатьох збірних іменників виражається суфіксами -ств-о, -цтв-о (*воїнство, козацтво*), -а (-я) (*гілля, коріння*), -н-я (*офіцерня, комарня*), -в-а (*грошва, дітва*), -от-а (*парубота, біднота, піхота*), -инн-я (*гарбузиння, бурячиння*), -ин-а (*яровина, садовина*), -няк, -ник (*лозняк, сливник*), -еч-а (*малеча*), -изн-а (*білизна, жовтизна*), -ар-а, -ор-а (*мошкара, дітвора*), -ур-а (*апаратура, докторантура*), -ат (*єпископат, секретаріат*), -атик-а (*проблематика, автоматика*), -іан-а (*Шевченкіана*), -і-я (*топонімія, гідронімія*) [18, с. 46].

Безсуфіксні збірні іменники трапляються рідко: *зелень, нечисть, хвоя, знать*, тощо. У них значення збірності виражається лексично.

На основі словотвірного (семантичного) значення збірності виникло лексико-граматичне значення сукупної множинності, і деякі іменники мають співвідносні форми граматичного числа однини і множини та форми сукупної множинності (збірності), наприклад: *миша – миші – мишва, жінка – жінки – жіноцтво (жінота), парубок – парубки – парубоцтво (парубота), птах – птахи – птаство, професор – професори – професура*. Але: *городина, голота, морквиння* або *молодь, юнь* та інші збірні іменники, в яких словотвірне значення виражається суфіксом (в останніх двох словах нульовим). Ці іменники не мають співвідносних форм граматичного числа [69, с. 183].

За семантико-граматичними ознаками із збірними назвами зближуються речовинні іменники, наприклад: *гречка, горох, картопля, тютюн, ожина, молоко, сіль вода*. Ці слова виділяються з-поміж конкретних назв вказівкою на однорідність складу речовинності, маси, що не піддається лічбі, а лише підлягає вимірові. За С. О. Караманом, категорія речовинності також знаходить вияв у своєрідному оформленні слова за граматичним значенням числа: речовинні іменники вживаються переважно в однині, деякі з них мають форму лише множини (*ласоці, вершки, помії* та інші) [70, с. 184].

Збірні іменники (*гілля, комарня, куркульство, птаство, собачня, череп'я*) означають сукупність предметів, яку не можна визначити кількісним числівником, тоді як інші слова (*гілки, комарі, куркулі, птахи, собаки, черепки*) називають множинність, що вказує на ряд окремих самостійних одиниць, які можна порахувати, наприклад: *три гілки, два птахи, чотири собаки* та інші.

Деякі іменники з лексичним значенням сукупності (*загін, група, рота, полк, ліс, народ, команда, трупа, ансамбль*) не належать до збірних, а означають розчленовану множинність, оскільки їм притаманні граматичні ознаки конкретних іменників: наявність категорії числа (*народ – народи, череда – череди*); здатність до сполучуваності з кількісними числівниками (*два народи, три команди*) [19, с. 46].

Варто також зазначити, що категорія збірності тісно пов'язана з категорією одиничності, тому той чи інший іменник є збірним, оскільки поряд із ним існує однокореневе слово, що означає один предмет чи одну особу. Отже, збірні іменники співвідносні з одиничними. За характером співвідносності з одиничністю серед збірних іменників сучасної мови І. П. Петровська виділяє такі групи:

1) збірні іменники, яким відповідають однокореневі слова на означення одного предмета чи однієї особи: *автура – автор, агентура – агент, звірота – звір, комарня – комар, лозиння – лозина, парубота – парубок, піонерія – піонер, студентство – студент, учительство – учитель*;

2) збірні іменники, яким відповідають назви, виражені словосполученням іменника з прикметником того самого кореня, що й збірний іменник: *дрантя* – *драна річ*, *дрібнота* – *дрібна істота*, *здоба* – *здобний виріб*, *знать* – *знатна особа*, *непотріб* – *непотрібна річ*;

3) іменники, які поєднують у собі значення збірності й одиничності, що розрізняються лише у контексті: *Замелькали високі сосни, між якими де-не-де виднілися берези, дуби, горобина* (А. Шиян). У першому реченні слово *горобина* називає одну рослину, а в другому – нероздільну їх множинність; отже, в першому випадку вживається одиничний іменник, а в другому – збірний;

4) збірні іменники, яким відповідають слова з тим самим коренем на означення одного предмета чи однієї особи, а також словосполучення, до складу яких входить прикметник із тим же коренем і пояснюваний ним іменник: *багатурня* – *багатур* – *багата людина*, *багатурство* – *багатур* – *багата людина*, *біднота* – *бідняк* – *бідна людина*, *бідняцтво* – *бідняк* – *бідна людина*, *каліч* – *каліка* – *покалічена людина*, *каліцтво* – *каліка* – *покалічена людина*, *юнацтво* – *юнак* – *юна людина*, *юнь* – *юнак* – *юна людина*;

5) збірним іменникам відповідають одиничні назви, що мають або однакову із збірними форму, або той самий корінь: *квасоля* – *квасолина* – *квасоля*, *морква* – *морквина* – *морква*, *цибуля* – *цибулина* – *цибуля*, *картопля* – *картоплина* – *картопля*, *просо* – *просина* – *просо*, *ячмінь* – *ячмініна* – *ячмінь*, *гонт* – *гонтина* – *гонт*, *цегла* – *цеглина* – *цегла*;

6) збірним іменникам відповідає словосполучення, до складу якого входить прикметник із тим же коренем і пояснюваний ним іменник, а також одиничні назви, що мають однакову форму із збірними: *малина* – *малиновий куш* – *малина*, *ожина* – *ожиновий куш* – *ожина*, *смородина* – *смородиновий куш* – *смородина*;

7) збірним іменникам відповідає одинична назва, що має той самий корінь, словосполучення іменника з прикметником того самого кореня, що й збірний іменник, а також одинична назва, що формою збігається із збірною:

жито – житина – житнє стебло – жито, квасоля – квасолина – квасолеве стебло – квасоля, кукурудза – кукурудзина – кукурудзяне стебло – кукурудза, пшениця – пшеничина – пшеничне стебло – пшениця [61, с. 50].

Збірним іменникам перших трьох груп властива однопланова співвідносність з одиничними, тобто збірним відповідає або одинична назва, що має той самий корінь, або словосполучення, до складу якого належить прикметник того самого кореня й пояснюваний ним іменник; крім того, те саме слово може виступати то одиничною назвою, то збірною.

Збірність в останніх групах іменників має подвійну, а також потрійну співвідносність з одиничністю. Подвійна (чи потрійна) співвідносність збірності з одиничністю властива збірним назвам, утвореним від прикметникових основ: *біднота* (збірна) – *бідняк* (одиничне) – *бідна людина* (одиничне), *бездар* (збірна) – *бездара* (одиничне) – *бездарна людина* (одиничне), *юнь* (збірна) – *юнак* (одиничне) – *юна людина* (одиничне).

Зазначимо, що така ж залежність властива неоднозначним словам, наприклад, збірний іменник *квасоля* у значенні сукупності плодів співвідносний з одиничною назвою *квасолина* (один плід) і *квасоля* (один плід), а цей же іменник із значенням сукупності рослин співвідносний з одиничними назвами: *квасолеве стебло* (одна рослина), *квасолина* (одна рослина), *квасоля* (одна рослина).

В. О. Горпинич виділяє такі граматичні особливості сингулятивних іменників:

- 1) наявність суфіксальних засобів вираження сингулятивності (суфікси -ин, -инк-а, -иночк-а): *грузин, квасолинка, билиночка*;
- 2) здатність частини сингулятивів змінюватися за числами: *сніжинка – сніжинки, пшеничина – пшеничини*;
- 3) здатність сингулятивних іменників уживатися в реченні з числівниками: *чотири горошини, дві стеблини*.

Лексико-граматичні розряди іменників виявляються в бінарних протиставленнях, які співвідносяться між собою в загальній системі іменника:

абстрактні і конкретні – із загальними і власними, сингулятивні – з конкретними і збірними, речовинні – із загальними і под. [19, с. 47].

Речовинні іменники одиничної форми виступають у множині у випадку семантичної видозміни, наприклад: *колосяться жита, пшениці* (тобто *лани пшениці, жита*). Речовинні іменники мають ще один граматичний вияв: у родовому відмінку однини в іменниках чоловічого роду II відміни, що позначають масу, речовинність, матеріал, з двох можливих флексій надається перевага флексії -у (*цукру, воску, пороху*).

Об'ємний, а не кількісний вимір маси, речовинності сприймається як охоплення не цілої сукупності, а частини її. Семантична мотивація реалізується через граматичний вияв категорії речовинності у формі родового об'єкта. Відхилення у виборі флексії незначні, вони в основному пояснюються змінами семантичних відтінків слова.

Співвідносність збірних назв із одиничними відрізняє їх від іменників, близьких за значенням до речовинних, чи іменників на означення маси, матеріалу, які, так само, як і збірні, не мають форм множини і не піддаються лічбі.

Часто в граматиках іменники категорії речовинності кваліфікуються як такі, що означають однорідну за своїм складом речовину, яку можна поділити на частини, що мають властивість та назву цілого і підлягають не лічбі, а тому чи іншому вимірові: *вода, масло, молоко, нафта, сметана* [61, с. 50].

Творення збірних іменників: 1) за допомогою суфіксів -ств(о), -цтв(о), -ник, -няк, -н(я), -ин(а), -от(а), -ур(а), -ія, -ат, -в(а): *учительство, козацтво, коріння*; 2) безафіксним способом: *молодь, зелень; заполоч, наволоч*; 3) лексико-семантичним способом: *аудиторія (слухачі), міліція (міліціонери)*. Збірні іменники мають спільнокореневі відповідники: *юнацтво – юнаки, учительство – учителі, грабник – граби, квітник – квіти*.

Іменники із нульовим суфіксом (*блакить, молодь, зелень, юнь*), а також ті, яким суфікс, крім збірності, надає іншого лексичного значення, не мають спільнокореневих відповідників (*малеча, босота, худоба*). Збірні іменники

означають сукупність однакових чи подібних предметів, що сприймається як одне ціле: *малеча, дітвора* (мають форму тільки однини), *молодь, насіння* (не сполучаються із власне кількісними числівниками: *багато малечі, одна друга насіння*) [69, с. 184].

Виділення одного предмета із загальної маси, сукупності знаходить свій вияв у одиничних (сингулятивних) іменниках. Одиничні назви протиставляються своїм значенням збірним та речовинним іменникам, наприклад: *пташина – птаство, селянин – селянство, бадилля – бадилля, зернина – зерно, пшеничина – пшениця, волосина – волосся*.

Граматичне протиставлення кількісного вияву в одиничних іменниках виражається у формах числа: *квасолина – квасолини, намистина – намистини, перлина – перлини, стеблина – стеблини* та інші.

Одиничні іменники можуть означатися числівниками: *три горошини, одна намистинка, чотири насінини, кілька краплин, сто перчинок*. Отже, семантико-граматичні категорії збірності, речовинності, одиничності відчленовуються від більш загальної категорії конкретності виявлення предметів не лише за своїми семантичними відтінками, а дістають своєрідне граматичне і словотворче вираження. Семантичні відтінки кількісної характеристики предмета є одними з найвиразніших ознак семантико-граматичного групування іменників. Ці самі ознаки виявляються на вищому ступені абстракції – в граматичній категорії числа [69, с. 184].

Для речовинних іменників характерне те, що вони тією самою формою однини передають значення будь-якої кількості речовини, наприклад, будь-яка частина молока, олії, халви називається *молоко, олія, халва*.

Збірні ж іменники вказують на об'єднання ряду одиниць в одне ціле; семантичні ознаки зберігаються у назві кожної одиниці, що входить до складу збірної назви, наприклад, збірний іменник *бадилля*, що співвідносний з одиничним – *бадилина*, означає сукупність бадиллин.

Наявність одини́чності, з якою співвідносна збі́рність, дає змогу визначати збі́рність в іменниках типу *пісок, цегла* та інші, у яких наявні й інші ознаки, властиві збірним іменникам.

Отже, співвідносність з одини́чністю відрізняє збі́рні іменники від тих, які означають однорідну за своїм складом речовину і не мають ніякого зв'язку з одини́чністю. На цій підставі визначаємо збі́рність в іменниках, що називають сукупність зерен, насінин (*жито, пшениця, просо* та інші), коренеплодів (*картопля, морква, цибуля, часник* та інші), рослин (*горобина, кукурудза*), ягід (*малина, ожина, смородина*) та інші. Так само збірними є іменники, що за певними ознаками називають нероздільну множинність істот (*бездар – бездарна людина, знать – знатна людина, ледач – ледача істота, молодь – молода особа, юнь – юна особа*). Не мають форм множини і не сполучаються з кількісними числівниками неоднозначні назви типу: *здоба, золото, срібло, трикотаж, фарфор, фаянс*, що співвідносні з одиничними іменниками. Наприклад, *здоба* (збі́рне) – *здобний виріб* (одиничне), *золото* (збі́рне) – *золотий виріб* (одиничне), *трикотаж* (збі́рне) – *трикотажний виріб* (одиничне), *фарфор* (збі́рне) – *фарфоровий виріб* (одиничне) та інші. Вони теж зараховуються до збірних назв. Іменники, які поєднують у собі значення збі́рності й одини́чності, треба також відрізняти від іменникових форм однини з узагальнено-збірним значенням, оскільки і ті, і ті називають неподільну сукупність однорідних одиниць: *Хата була стара, напівзруйнована, з одного боку – ясени – з другого сливник та горобина* (С. Васильченко). *Берегами трава шелестить, лист пожовклий роняє бере́за* (І. Гончаренко).

Різниця між цими двома групами іменників полягає в тому, що ті, в яких об'єднується значення збі́рності й одини́чності, не мають форм множини (*горобина, журавлина, малина, ожина, плотва, фарфор, фаянс*), а іменникові форми однини з узагальнено-збірним значенням – це звичайні іменники, які можуть виступати в обох числових формах, але, вживаючись в однині, залежно від контексту, вони називають то один предмет (*лист*), то узагальнення багатьох предметів (*лист* у значенні *листя*).

Отже, збірні іменники, не маючи форм множини, завжди співвідносяться з одиничними, чим вони відрізняються від слів на означення маси, матеріалу і від узагальнено-збірних назв.

2.2 Словотвірний потенціал категорії збірності в сучасній українській мові

У сучасній українській мові суфіксальні збірні іменники становлять значний шар лексем і у формі однини виражають нерозчленовану сукупність однакових або однорідних предметів, істот, що сприймаються як одне ціле. Збірність характеризується як семантико-словотвірна категорія, що знаходить вираження за допомогою словотворчих формантів.

Словотвірна категорія збірності іменників ґрунтується на квантитативному значенні супровідного предиката, співвідносного із компонентами багато, сукупність базового словосполучення: *селянство* – багато, сукупність селян; *офіцерня* – багато офіцерів; *дітвор* – багато дітей, *комарня* – багато комарів; *городина* – сукупність продуктів городу; *вишняк* – багато вишень; *ожинник* – багато кущів ожини; *інструментарій* – багато, набір інструментів; *козацтво* – багато, усі, хто належить до цієї суспільно-соціальної групи; *дубняк* – ліс, територія, де ростуть дуби; *секретаріат* – відділ установи з певної кількості, що веде поточну роботу, або сукупність працівників такого відділу. Ці словосполучення згортаються в реальне слово – збірний іменник. Згортання відбувається на користь модифікованого компонента, а модифікаційний предикатний компонент перетворюється на суфіксальний формант збірності.

Збірні іменники реалізують неподільну множинність як цілісність предметного роду, тобто індивідуального у множинній сукупності.

Збірні іменники, як справедливо зауважує А. Д. Зверев, оцінюються як утворення з модифікаційним значенням: мотиватор визначається формантом: *студентство* – «студенти в їх сукупності»; *сосняк* – «нагромадження в одному місці дерев одного виду – сосни» [36, с. 25]. Такі утворення можна витлумачити по-іншому – як структури зі словотворчим засобом, що

детермінується: *студентство* – «сукупність студентів»; *дубняк* – «місце нагромадження дубів».

Як відомо, збірні іменники не сполучаються з кількісними числівниками. Виміряти обсяг збірного іменника можна за допомогою дробових або порядкових числівників: *Близько восьмисот мільйонів людей об'єдналися в табори свободи, миру і демократії, – третя частина всього людства* (М. Бажан).

Назви на позначення збірності (сукупності) пов'язані з кількісним компонентом у структурі змісту, який вказує на невизначену кількість, що сприймається як єдине ціле. Збірні іменники позначають таку множинність предметів, яка може бути виміряна, але для того, хто говорить, важливим є не точна кількість цих предметів, а те, що подібна множинність охоплює або всі предмети такого виду, або ж значну їх частину: *березняк, вільшаник, квасолиння, мотуззя, мурашня, мушва, сушняк, цурпалля*. Наприклад: *Поруч пасіки вільшаник і вкрита очеретом хатка катрага з єдиним віконцем, у якому замість шибок – натягнені на раму волові міхури*. (Ю. Мушкетик); *Тримав отаманові слова, як поплутане мотуззя, не міг розплутати* (Ю. Мушкетик); *В останньому промінні сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима* (М. Коцюбинський); *Витяг [Омелян] звідтіль цурпалля від сопілки, подарованої в дальню дорогу дідом Варфоломеєм Кописткою* (О. Ільченко).

Поняття збірності, що не підлягає лічбі й реалізоване мовними одиницями у формі однини, як уже зазначалося, ґрунтується на кількісному значенні збірності супровідного предиката базової структури. Тільки однина характерна для іменників зі значенням збірності. Саме на цій підставі іменники на зразок *армія, група, народ*, що також означають сукупність істот чи предметів і можуть мати форму множини, не зараховують до групи збірних імен. Іменники, які виражають збірність своїм лексичним значенням, характеризуються такими диференційними ознаками: а) наявністю форм множини; б) відсутністю спільнокоренових сингулятивів; в) відсутністю в їх

складі формантів (суфіксів) із збірним значенням; г) можливістю бути порахованими [74, с. 32].

Позначаючи реальну множину одиничних предметів та істот як їхню цілісну сукупність, категорія збірності збігається і взаємодіє з категорією одиничності. Сингулятиви, як і збірні імена, створюють певну семантико-граматичну групу іменників.

Серед збірних іменників Л. Ю. Алтицева виділяє групу слів – назв сукупної множинності осіб, що належать до певного колективу, суспільного класу, соціальної групи, щодо яких треба зазначити ту особливість, що вони здатні входити у відношення: збірний іменник – виділений представник з колективу і їх неозначена кількість: *жіноцтво* – *жінка* – *жінки* [1, с. 12].

Г. Я. Томіліна поділяє збірні іменники за співвідношенням з одиничними назвами на такі розряди: 1) іменники, яким відповідають одиничні назви з тим самим коренем: *перла* – *перлина*, *пір'я* – *пір'їна*; 2) збірні імена, в яких значення збірності та одиничності збігаються, причому збірність розвинулася з одиничності: *копійка*, *мигдаль*; 3) збірні імена, яким відповідають сингулятивні, виражені словосполученням з означенням того самого кореня: *біднота* – бідна людина; 4) збірні іменники, в семантиці яких переважає значення цілісності, єдності і яким відповідає описовий зворот із значенням одиничності: *луб* – волокно конопель льону, яке йде на виготовлення пряди; 5) збірні іменники, що не мають співвідносних сингулятивів: *всячина*, *тара* [74, с. 33].

Для іменників із лексичним значенням збірності характерне значення множинності предметів, об'єднаних належністю (віднесеністю) до одного роду або функціональною спільністю. Слова з контекстним значенням сукупності (збірності) можуть називати багато однакових і подібних у будь-якому відношенні предметів. Серед збірних іменників сучасної української мови значну частину становлять суфіксальні. Більшість із них утворюється за допомогою суфіксів слов'янського походження переважно від слов'янських основ.

Іменники з одиничним значенням позначають істот або предмети, виділені із сукупної маси, характерної для матеріально-речовинних іменників, або неподільної множинної сукупності, характерної для збірних іменників. Позначаючи одиничний елемент, такі іменники утворюють корелятивні форми однини і множини (*намистина* – *намистини*, *стеблина* – *стеблини*, *крижина* – *крижини*) [1, с. 13].

Суфіксальні морфеми реалізують функцію супровідного предиката в різних кількісних виявах. А це дає змогу простежити процес сполучуваності словотворчих формантів із твірними основами. Наслідком суфіксального словотворення збірних іменників є нові лексеми, оскільки «кожне нове слово, утворене за допомогою суфікса, входить у вжиток з певним лексичним значенням (цілком новим або з новим відтінком), зі своїми граматичними значеннями, властивими всім словам, до розряду яких уводиться утворене слово». Суфікси збірності за функцією словотворення зараховують до суфіксів із лексико-семантичним значенням [67, с. 253].

Назви сукупної множинності осіб, утворюються за допомогою власне українських формантів -ств(о), -цтв(о), -н(я), -от(а), -в(а), -і(я), -еч(а), -ор(а), -ї- та суфіксів іншомовного походження -ур(а), -ат, -ітет. Референтом таких збірних іменників виступає об'єкт, що складається із нероздільної множинності осіб, об'єднаних за якоюсь ознакою. До збірних іменників належить значна кількість назв нерозчленованої множинності істот (звірів, птахів, комах тощо), утворених питомими українськими словотворчими суфіксами -н(я), -в(а), -от(а), -ств(о), -ин(а), -ї-, а також суфіксами іншомовного походження -ар(а). Усі суфікси, окрім суфіксів -ств(о), -ин(а) (*птаство*, *худобина*, *звірина*, *маржина*), надають субстантивам негативної суб'єктивної оцінки. Вони здебільшого мають відтінок зневаги, огиди (за винятком *пташня*): *вороння*, *гайвороння*, *звірня*, *комарня*, *мушня*, *оводня*, *павучня*, *пацючня* [1, с. 12].

Іменники, у яких збірність виявляється на словотвірному рівні, утворюються переважно за допомогою таких слов'янських суфіксів, як -ств-, -

н' -, -в-, -от-, -і/ї/ -, -/й/ -, -еч-, -изн-, -ник/-няк, -ин-/ -овин-, -ин'/й/ -/овин'/й/ -, -ич. Для суфіксів у функції збірності важливим є значення твірної основи, бо категорію збірності формують: 1) назви осіб: *голта, дітлашня, жіноцтво, офіцерня, панота, студентство, татарва, шоферня*; 2) назви тварин, птахів, комах: *вороння, гайвороння, звірота, качва, комарня, комашня, мишва, мурашня, мушва, птаство*; 3) назви предметів рослинного світу: *бузинник, вільшанник, віття, гілля, качання, квітник, колосся, коріння, малинник*; 4) назви інших конкретних предметів: *ганчір'я, громаддя, грошва, ломаччя, мотуззя, паліччя, пруття, цурпалля, шпаргалля, штурпаччя*. Отже, у межах словотвірної категорії збірності виділяється все те, що може бути складником однорідної сукупності.

Суфікс *-ств-* є одним з основних виразників значення збірності супровідного предиката, на основі якого сформувався найпродуктивніший словотвірний тип іменникових утворень із значенням сукупності осіб. Вони позначають колективи людей як єдине збірне поняття: *братство, акушерство, боярство, селянство, вчительство, жіноцтво, духовенство, панство*. Серед іменників – назв осіб із семою збірності виділяють похідні з вужчим значенням: а) суспільна, ідеологічна, релігійна течія або напрям: *лютеранство, народництво, слов'янство, християнство*; б) суспільне явище або соціальний стан: *магнатство, міщанство, панство, селянство, школярство*; в) назви занять, посад, титулів особи: *офіцерство, ректорство, суддівство, штурманство*. Цей суфікс приєднується до іменникової основи, співвідносною з цілим словом на означення однієї особи або взагалі істоти. Приєднання суфікса до основи відбувається двома шляхами: а) без змін в основі твірного слова: *пан – панство, рицар – рицарство, студент – студентство*; б) з властивим українській мові морфологічним явищем – чергуванням задньоязикового [к] з передньоязиковим [ц]: *бідняк – бідняцтво, козак – козацтво, парубок – парубоцтво, чумак – чумацтво, юнак – юнацтво*. Процес заміни задньоязикового [к] на передньоязиковий [ц] у такій позиції супроводжується відпаданням від суфікса *-ств-* початкової фонемі /с/. Інколи

в збірних іменниках спостерігаємо ствердіння кінцевого приголосного твірної основи: *купець – купецтво, молодець – молодецтво*. Необхідно відзначити також утворення збірних іменників за допомогою суфікса -ств-, яке супроводжується явищем елізії основи: *боярин – боярство, міщанин – міщанство, селянин – селянство*. Із цим суфіксом утворюються іменники середнього роду на позначення осіб за належністю до певного суспільного класу, соціального стану, за виконуваною роботою, фахом тощо: *Його [І. Франка] цікавить боротьба двох елементів: гордого егоїстичного боярства.. з нижчим, біднішим класом народу.* (М. Коцюбинський); *За міську браму вийшли мирські й духовні: жінки та діти, й попи з хрестами та хоругвами, й ошатно зодягнуте міщанство...* (Ю. Мушкетик); *Мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло українське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні – то полягти кістками на вічний спочинок...* (М. Коцюбинський).

Збірні іменники, утворені від основ іменників чоловічого роду за допомогою суфікса -ств-, часто переходять до класу слів середнього роду: *воїн – воїнство, купець – купецтво, козак – козацтво, парубок – парубоцтво, студент – студентство, чумак – чумацтво, юнак – юнацтво*, наприклад: *Який же козак не прагне прилучитися до того воїнства, зрівнятися з ним честю й славою.* (Ю. Мушкетик); *Козацтво гуляло, клялося міщанам заступити Ладизжин од самого шайтана.* (Ю. Мушкетик); *Раз на зелені свята зібралось парубоцтво шукати скарба.* (О. Стороженко); *Які прекрасні зустрічі із студентством та професурою сільськогосподарського інституту та педтехнікуму!* (Остап Вишня); *Ревнули сірі воли, до гробу йдучи за своїм господарем, рушило й чумацтво за возом – останню послугу дати вірному товаришу...* (М. Коцюбинський).

У межах цього розряду словотвірний тип із суфіксом -ств- на означення збірних назв неосіб обмежений поодинокими утвореннями: *птаство*, наприклад: *Птаство має неабиякий апетит. Деякі пернаті з'їдають за день кількість поживи, котра перевищує їхню власну вагу* (Із часопису).

У сучасній українській літературній мові серед збірних іменників на позначення осіб функціонують такі, що мають спільну твірну основу, але різні словотворчі форманти: *духівництво* і *духовенство* – «служителі релігійного культу». У слові *духівництво* суфікс -цтв- (фонетичний варіант афікса -ств-) утворився внаслідок перерозкладу твірної основи з закінченням -к та суфікса -ств-. Твірні основи слів ускладнені різними суфіксами і репрезентовані моделлю: *духівник* – *духівництво*, *духовний* – *духовенство*. Наприклад: *Духівництво, інтелігенція і землевласники, прошу вийти, – звернувся він до сходу* (І. Багмут); *На причілку, в холодку, під високими черешнями, були понакривані столи для духовенства...* (І. Нечуй-Левицький). Суфікс -ств- вступає в синонімічні відношення з формантом іншомовного походження -ітет-: *генеральство* – *генералітет* – «сукупність усіх генералів, вищого командного складу армії». Відмінність між спільнокореновими словами з тотожним лексичним значенням та стилістичним забарвленням спричинена частотою їхнього вживання: лексема *генералітет* є часто вживана, чим пояснюється відсутність іменника *генеральство* в «Словнику української мови».

Зазначимо, що більшість збірних іменників української мови творяться за допомогою афіксів, які, крім основного значення збірності, нерідко надають похідним лексемам різних експресивно-стилістичних відтінків. Словотвірний тип із суфіксом -от- виконує тотожну з формантом -ств- семантичну функцію, але надає дериватам виразного конотативного значення зневаги. За його зразком утворені відприкметникові та відіменникові збірні іменники – назви осіб за соціальним станом: *біднота, жеброта, злидота*, що вживаються з відтінками поблажливості, прихильності, іноді – зневаги, іронії, та збірні назви тварин (*звірота, свинота*), що мають негативне забарвлення. Наприклад: *І людину і тайгову звіроту гнав в одному напрямку нещадний і хижий ворог – лісова пожежа* (О. Донченко); *А хата в того Хоми така, що й вікна в землю повгрузали, дах він кілочками пообгороджував, щоб свинота не повибивала* (Г. Барвінок). Лексичне значення збірності в дериватів цього словотвірного типу

стає основним лише за умови втрати ними формально-семантичного зв'язку з твірними основами.

Збірні іменники із суфіксом *-от-* у семантичному плані становлять однорідну групу. Ці похідні позначають групу осіб, що характеризується ознакою чи відношенням до того, що названо основою іменника. Крім того, негативний відтінок, зневажливе забарвлення збірних назв із суфіксом *-от-* можуть бути обумовлені її семантикою мотивуючого слова (*жеброта, парубота, свинота*): *Такий старець, така жеброта! Що він може втратити в житті?* (А. Крушельницький); *Улицею іде гурт хлопців. Попереду Семенець, розмахуючи полами од пальта. Парубота поспішала слідом* (С. Васильченко).

Словотворчий формант *-от-* досить часто приєднується до прикметникової твірної основи, у процесі дериваційного акту новоутворений збірний іменник також переходить до класу іменників жіночого роду: *бідний – біднота, гордий – гордота, дрібний – дрібнота, мертвий – мертвота, німий – німота*.

В українському словотворі при суфіксації твірна основа може бути використана з будь-якого розряду слів, але словотворчий суфікс переводить її саме до того розряду, для якого характерний цей суфікс [14, с. 22].

Приєднання суфіксальної морфеми *-от-* до іменникової твірної основи, співвідносної з цілим словом, за наявності родової флексії *-а(-я)* може відбуватися: 1) без будь-яких змін в основі: *бруд – брудота, звір – звірота, пан – панота, страх – страхота*; 2) інколи спостерігаємо усичення основи слова: *жебрак – жеброта, жінка – жінота, парубок – парубота*; 3) у поодиноких утвореннях передсуфіксальний м'який приголосний твердіє: *свиня – свинота*.

Поєднання цього суфікса із субстантивною основою та родовою флексією властиве збірним назвам, співвідносним із спільнокореневими словами-сингулятивами: *звір – звірота, свиня – свинота*. Збірні іменники, співвідносність з одиничністю яких виражається сполученням іменника з

прикметником такого ж кореня, як і корінь збірної назви, утворюються від цих прикметникових основ: *біднота* – *бідна людина*, *дрібнота* – *дрібна істота*.

Збірні іменники із суфіксом -от- мають синонімічні відповідники зі словотворчим формантом -ств-: *парубота* – *парубоцтво* – «сукупність парубків» (СУМ, VI, 80 – 81); *злидота* – *злидарство* – *злидарі* (СУМ, III, 592). Так, наприклад, лексеми *дівота* і *дівоцтво* мають спільне лексичне значення «сукупність дівок» (СУМ, II, 297). Однакове для обох утворень значення є вторинним в іменнику *дівоцтво*. Продуктивність суфікса -ств-, частотність вживання похідних із цим формантом призвели до витіснення з активного слововжитку лексеми *дівота*, у якій суфікс -от- надає відтінку зневаги.

Якщо іменнику *жіноцтво* суфікс -ств- надає книжного забарвлення, то в лексемі *жінота* відчутний відтінок зневаги, іронії, яких набуває цей субстантив завдяки експресивно-забарвленому формантові -от-: *Похід вийшов із села й розтікся на боки. Став їти широкою, густою смугою жіноцтва* (Ю. Яновський); *Іду та й гадаю: нащо то господь милосердний натворив оцю жіноту* (Марко Вовчок).

Субстантив *бабство* характеризується переважно стилістичною нейтральністю, як і деривати словотвірного типу із суфіксом -ств-. Збірний іменник *бабота*, утворений за допомогою суфікса -от- від нетотожної однокореневої твірної основи, різниться ступенем стилістичного забарвлення, має значеннєвий відтінок зверхності, фамільярності.

Функцію супровідного предиката зі значенням збірності суфікс -в- реалізує в стилістично маркованих лексемах, що належать до непродуктивного в сучасній українській мові словотвірного типу: *братва*, *жінва*, *мурашва*, *панва*, *татарва*: *На його шершавих підошвах уже кишіла мурашва*. (Григорій Тютюнник); *Ну й обамбував ти татарву. Нече вихором її понесло*. (Ю. Мушкетик). Він служить для позначення поодиноких назв жіночого роду, що є найменуваннями тварин та комах: *вошва*, *качва*, *мишва*, *мошва*, *мушва*. Похідні такого типу мають чітко виражене забарвлення зневаги чи навіть огиди: *Жінка підвела дівчинку до припічка. – Сідай отут. Бо тебе,*

мабуть, так **вошва** й обліпила (А. Головка); В ожереді живе сила **мишви**, і вони іноді виходять на повітря, от лисиця, видно, й приходить полювати на них (О. Копиленко); Навіть коники не сюрчали, не літала **мушва** (В. Підмогильний).

Іменник **мужва** може вживатися в переносному значенні, означаючи невихованих, неосвічених людей: Упершись поглядом у стіну перед собою, він презирливо процідив крізь зуби: – **Мужва!**.. Мало їх тесали... (М. Руденко).

Словотворчий суфікс -в- здебільшого безпосередньо поєднується з твірною іменниковою основою: *брат* – *братва*, *пан* – *панва*, *миш*-(а) – *мишва*. Деякі твірні іменникові основи зазнають усічення: *жінка* – *жінва*, *татарин* – *татарва*. Іноді спостерігаємо ствердіння передсуфіксального приголосного (*кінь* – *кінва*) або чергування голосного [і] в закритому складі з [о] у відкритому (*гріш* – *грошва*).

Похідні іменники із суфіксом -в- мають виразно експресивний характер, що засвідчує властивий їм відтінок фамільярності та зневаги: *Козаков вів свою лобату **братву**, що вміла на бігу рвати фашистські підметки* (О. Гончар); *Євмен Жлукто хапається за голову. Що робити, що робити, пане добродію? **Мужва** бастує, не виходить у поле, зреклася землі* (Д. Бедзик).

Спільнокореновому похідному іменникові *солдатва* – «люди, які відбувають військову службу» (СУМ, IX, 441) відтінок зневаги надає словотворчий формант -в-, перебуваючи з ним у синонімічних відношеннях, лексема *солдатство* має інший ступінь стилістичного забарвлення. Утворення-синоніми *панство* – *панота* – *панва* характеризуються стилістичною маркованістю. В іменнику *панство*, що був поширений ще в староукраїнській мові, серед інших значень виділяється й «сукупність представників привілейованої частини населення». Похідні *панва* й *панота* мають відтінок зневаги, який було закладено в семантику слова української мови ще в минулому столітті: *Здається, ніколи не працювали криничани з таким завзяттям, як цієї весни: вперше на власній, одвойованій у **паноти** землі* (О. Гончар).

Переважна більшість лексем на позначення збірності предметів характеризуються наявністю відтінку негативного ставлення, що певною мірою визначається контекстом (*грошва, гідь, дрантя, лахміття*). Значення збірності також мають іменники, утворені за допомогою суфіксів іншомовного (інтернаціонального) походження -ан(а)/-іан(а), -ад(а) / -іад(а), -тек(а), -ур(а), -арій, -аж (*альпініада, гейнеана, дискотека, франкіана, фактаж*).

Досить високий ступінь емоційної насиченості демонструють утворення словотвірного типу із суфіксом -н'-: *волосня, дітлашня, козачня, комарня, куркульня, матросня, офіцерня, пташня, собачня*. Збірні іменники аналізованого типу виявляють продуктивність лише в сучасному просторіччі, уживаючись переважно з негативним емоційним забарвленням: *зłodійня, комашня, солдатня*, наприклад: *Верстовими стовпами підперла комашня небесну стелю, заткала обрій* (Ю. Мушкетик); *Маленьке сільце кишіло змерзлою, злою і нахабною солдатнею...* (В. Козаченко). У ролі твірної основи таких збірних іменників виступають різні структурні типи іменникових основ (*комар – комарня, собак-(а) – собачня*).

У межах зазначеного словотвірного типу наявні збірні іменники жіночого роду на означення осіб (*багати́рня, гли́тайня, коза́чня, курку́льня, ледарня, матросня*) та збірні іменники жіночого роду на позначення тварин, комах (*кома́рня, кома́шня, мура́шня, му́шня, пта́шня, соба́чня*): *Їм тільки спусти, так вони й на шию сядуть, багати́рня чортова!* (А. Головка); *Хутко перебігли [пани] до міста, наче межі кома́шню впали* (Марко Вовчок); *Під білою стелею, над ясною невеличкою лампою, дзижчала зібрана му́шня* (О. Кобилянська).

Збірні іменники, утворюючись від основ іменників чоловічого роду за допомогою суфікса -н'-, трансформуються в іменники жіночого роду: *козак – козачня, матрос – матросня, офіцер – офіцерня*.

На стикові твірної іменникової основи і словотворчого форманта -н'- відбувається чергування /к/ > /ч/, /х/ > /ш/: *козак – козачня, собака – собачня, птах – пташня, комаха – комашня, дітлахи – дітлашня*. Проте загал

іменників у позиції перед суфіксом -н' - не зазнає будь-яких морфологічних змін: *куркуль* – *куркульня*, *комар* – *комарня*, *матрос* – *матросня*, *офіцер* – *офіцерня*, *солдат* – *солдатня*.

Суфікс -н' - належить до словотворчих засобів із власною експресивністю. Він виявляє різко негативний відтінок суб'єктивної оцінки: *Яків розказав, що ледве пробрався до мене – така сила **солдатні** на дорогах* (І. Муратов); *Бешкетує денікінська **козачня*** (О. Гончар); – *А що вони можуть говорити, **матросня** репана?* – кинув Ігор (В. Кучер).

Спільнокореневі слова *босячня* і *босота* – «сукупність босяків» (СУМ, I, 223) при однаковому лексичному значенні різняться функціонально-стилістичними особливостями. *Босота* (лайл.): *Батько сплюнув: – От уже **босота*** (М. Гірник). Суфікс -н' - надає слову відтінку зневаги: *Нічліг тільки що одперли. **Босячня** як той рій, так і сунула в двері* (А. Тесленко). Негативного значеннєвого відтінку надає словотворчий формант -н' - і лексемі *бурсачня* – «сукупність бурсаків» (СУМ, I, 261). Це стилістичне забарвлення особливо помітне, коли існує паралельно утворення з суфіксом -ств- (*бурсак* – *бурсацтво*): ***Бурсачня** розсипалась уже по заснулих вулицях села і дала собі волю* (С. Васильченко); *А музика реве, грає, людей звеселяє. А із Братства те **бурсацтво** Мовчки виглядає* (Т. Шевченко).

Стилістично маркований субстантив *глитайня* має яскраво виражений відтінок зневаги, презирства, що відчутно у порівнянні з дериватом *глитайство*. У першому значенні слово вживається з тією ж семантикою, що й лексема *глитайня* – «сукупність глитаїв» (СУМ, II, 86); вторинне значення іменника *глитайство* – «ненаситність, зажерливість, властиві глитаєві» (СУМ, II, 86): *Це ж просто комерція! Це личить якомусь спекулянтові-фермерові. Це безперспективне **глитайство***. (Ю. Смолич). Подібні відношення спостерігаємо між утвореннями *куркульня* – *куркульство* – «сукупність куркулів» (СУМ, IV, 411). Розмовний відтінок із негативним забарвленням іменника *куркульня* підсилює спільнокореневий дериват *куркульство*, в якому

оцінку зневажливості закладено в семантиці слова, а стилістично нейтральним афіксом -ств- не підсилюється [36, с. 67].

Лексеми, що виступають назвами сукупної множинності предметів неживої природи, утворені словотворчими суфіксами: -ї-, -в(а), -в(о), -т(я), -изн(а), -як, -от(а), -і(я), -ик(а), -ин(а), -ок (*грошва, груддя, дрантя, білизна, дрібняк, бридота, парфюмерія, патентика, щетина, дріб'язок*). Сему збірності містять також іменники, утворені способом нульової суфіксації, наприклад: *гадь, дрань, натерть, покидь* [1, с. 12].

Трапляються випадки, коли слова, що раніше не мали збірного значення, набувають його внаслідок певних семантичних процесів: у слові *аудиторія* (первісне значення – «*приміщення, де читають лекції*»), згодом з'явилося нове, збірне значення цього слова – «*слухачі лекції, доповіді*»: *Дмитро Іванович був задоволений, що йому нарешті вдалося знайти контакт з аудиторією* (М. Руденко). Саме у зв'язку з цим, справедливо відзначає Г. Я. Томіліна, у різні епохи розвитку східнослов'янських мов розряд збірних іменників з кількісного і якісного боку являє собою неоднорідну й історично мінливу сукупність слів [74, с. 28].

Продуктивним у сучасній українській мові є словотвірний тип із суфіксом -/ї/-, за допомогою якого утворено іменники середнього роду, що є збірними назвами об'єктів живої і неживої природи. Основну масу таких збірних іменників становлять назви видів рослин, їхніх частин та плодів: *будяччя, верб'я, волоття, дуб'я, качання, колосся, нив'я, остюччя, суччя*, наприклад: *Поле внизу, непривітна стерня, тогорічне будяччя* (І. Франко); *Ще він бачив, як тічка збігала до верб'я й клубочила там* (Ю. Мушкетик); *Щільною стіною підвівся сухий з сиво-рожевим волоттям очерет* (М. Стельмах); *Страшенне дуб'я гордо повиганяло свої голови в гору, широко розпросторило гілки на всі боки* (Панас Мирний); *Я гладив золоте колосся, як гладить милому волосся щаслива ніжна наречена* (В. Сосюра); *Босі ноги давили сухі грудочки, стерня поколювала, кололо крізь сорочку остюччя, було спекотно, незатишно, шорстко на душі* (Ю. Мушкетик).

Трапляються збірні іменники на позначення частин дерев, трав'янистих рослин (*бадилля, віття, гілля, коріння, суччя*) та будівельного матеріалу з дерева і предметів первинної обробки дерева (*брусся*): *Соняшники давно пообрізувані. Стирчить саме руде бадилля* (З. Тулуб); *Я обгоріле буйне віття* (Ще від негоди бороню (В. Кулик); *А по тому ставала знову як горіх серед колючого гілля* (Ю. Мушкетик); *Зміями в'ються жмути засохлого коріння живих колись дерев* (Г. Хоткевич); *І кленове брусся, яке роками беріг для нової хати, лягає вдовж гаті на дно Сиваша* (О. Гончар).

У семантиці похідних іменників такого типу відчутний елемент насиченої збірності, що зумовлено твірними основами іменників – назвами невеликих за розмірами предметів.

Утворення іменників із суфіксом *-j/-* уможливлюють такі морфологічні зміни: 1) пом'якшення і подовження приголосного основи: *бантина – бантиння, качан – качання, колода – колоддя, колос – колосся, лозина – лозиння*; 2) поява вставного [о] між двома приголосними звуками, один із яких сонорний: *вікно – віконня*; 3) чергування і подовження приголосних: *будяк – будяччя, дрюк – дрюччя, остюк – остюччя, сук – суччя*.

Іноді збірні іменники утворюються від назв живих істот (*браття*), проте в сучасній українській мові вони є непродуктивними: – *А що, браття! Чи не послухать нам цієї ради?* – спитав Микола в своїх товаришів (І. Нечуй-Левицький). Непродуктивність збірних іменників на зразок *браття* пов'язана з ростом продуктивності збірних іменників середнього роду, утворених за допомогою суфікса *-i/j/-*.

Суфікс *-i/j/-*, утворюючи збірні назви людських колективів, надає їм інколи додаткового забарвлення фамільярності або легкої іронії, що спостерігаємо в сучасній українській мові в дериваті *братія*, який синонімізує з іменником *браття*.

Збірні іменники із суфіксом *-j/-* узагальненими назвами можна вважати лише до певної міри, особливо коли виступають родовими назвами стосовно видових. Так, наприклад, якщо утворення типу *дрюччя, кілля, коріння, паліччя*

визначають певний вид предметів, то похідні *гілля*, *зілля*, *насіння* вказують на сукупність предметів взагалі: *Чумаки спускали вози по одному, заклавши межі стиці **дрюччя*** (Ю. Мушкетик); *Буря... вирвала кілька дубів з **корінням*** (Панас Мирний); *Палахкотить полум'я, тріщить сухе **паліччя**, розлітаються у всі боки червоні іскри* (А. Хижняк); *Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим **гіллям*** (М. Коцюбинський); *Гетьман усміхнувся. Пробіг пальцями по невеликих густих вусах, струсив з них жовте блискуче **насіння*** (Ю. Мушкетик).

В українській мові виокремлюється група сингулятивів з одиничним значенням, утворених за допомогою суфікса -ин-, який сполучається лише з основою збірних та речовинних іменників. До суфікса -ин- може додаватися суфікс -к-, який надає одиничному іменнику значення зменшеності-пестливості: *соломинка, сніжинка, стеблинка, травинка*. Своєрідне значення одиничності виражають також іменники, які позначають одну деталь парного предмета: *бровина, ніздрина, стегнина, штанина* [1, с. 13].

Словотвірний тип із суфіксом -ин'/j/- служить для утворення від іменникових основ збірних назв стебел, коріння, огуду однорічних рослин: *бурячиння, гарбузиння, картоплиння, квасолиння, кукурудзиння, маковиння, огірчиння*: *Літом пекучі вітри й сонце випалюють все навкруги, і на жовтих пагорбах шумлять гіркий полин, жовті трави, колюче **будячиння*** (В. Кучер); *За корчмою низенький тин, зарослий **гарбузинням** і квасолею* (С. Васильченко); *Бруствер, замаскований **картоплинням**, одгороджував їх від противника* (О. Гончар); – *Прошу, сідайте, – відсуває **квасолиння** з призьби, звільняє йому місце* (І. Вільде). На стикові твірної основи і суфікса -ин'/j/- відбуваються деякі морфонологічні зміни, а саме: 1) ствердіння передсуфіксального приголосного: *квасоля – квасолиння, картопля – картоплиння, цибуля – цибулиння*; 2) чергування задньоязикових приголосних із шиплячими: *будяк – будячиння, буряк – бурячиння, лопух – лопушиння, соняшник – соняшничиння*.

Словотвірне значення збірності суфікс -ин- реалізує в кількох іменниках на позначення назв сільськогосподарських продуктів: *городина, садовина*: *А городи і садки в нас не йдуть: солонець.. **Городина** несмачна* (Дніпрова Чайка); *Коли по садках зібрали всю **садовину**, пішли люди збирать в ліс смачну, солодку почорнілу ягоду* (Остап Вишня). Словотвірне значення похідних на -ин-(а) в сучасних слов'янських мовах визначається внутрішнім і зовнішнім контекстом, усім їм притаманні ознаки визначеності. Продуктивність у мові сингулятивів на -ин-(а) зумовила непродуктивність суфікса -ин- для творення збірних іменників. Лексичне значення збірності закріпилося за небагатьма словами на -ин-(а), які втратили семантичний зв'язок зі своїми твірними основами.

Словотворчий формант -ин- використовується для утворення іменників жіночого роду: *дубина, озимина, садовина*, наприклад: *Поставлю... сіни з сухої **дубини**, – Ой, буду я в тебе кожної години* (Укр. лір. пісня); *Навколо зеленіла **озимина*** (А. Головка).

До аналізованого непродуктивного словотвірного типу належать утворення, мотивовані субстантивованими прикметниками: *озимина, ярина*: *Проти самої Шевченкової гори... берег трошки піднімається вгору, подекуди вкритий лісами, подекуди **озиминою** та **яриною*** (І. Нечуй-Левицький); *Зелені сходи **ярини** купалися в росах* (І. Цюпа).

Суфікс -ин-, як відомо, широко використовується для утворення речовинних іменників. Найчисленнішою групою дериватів такого зразка є назви різновидів м'яса як продукту харчування, вичиненої шкіри, хутра тварин. За допомогою суфікса -ин- утворюється дериват, значення якого мотивується назвою виду тварини.

Той самий іменник на -ин-(а) може позначати і м'ясо, і хутро, і вичинену шкіру тварини, названої твірним словом. Наявність у нього цих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) зумовлюють позамовні причини. Відсутність у загальноіменного суфікса -ин- функції показника типу семантичних відношень між мотивувальними і мотивованими словами сприяє поєднанню в

дериватові подібних ЛСВ, які реалізуються в різних контекстах. У деяких випадках назви виду м'яса і хутра утворюються від різних лексем. Це буває тоді, коли найменування самця і самки лексично різні. Форми однини і множини в дериватів цього типу семантично не співвідносні. Назви різновидів речовин мають одну числову форму однини.

Іменники із суфіксом -ин- містять у собі загальне значення збірності. Такого ж значення збірності набувають віддієслівні деривати із суфіксами -анин- та -енин-. Нарощення дериваційного суфікса -ин- на ад'єктивні твірні основи, у складі яких є суфікси -ан-, -ен-, -ов-, -ав-, -ач-, спричинилося до того, що в словотвірній системі виділилися похідні морфеми -анин-, -енин-, -овин-, -авин-, -ачин-. Вони виникли за аналогією до утворень словотвірної моделі, яка послужила зразком для утворення похідних із суфіксом -ин-. Суфіксальні морфеми -анин-, -енин- з'явилися за аналогією до тих субстантивів, що утворилися за моделлю «прикметник віддієслівного походження + суфікс -ин-»: *збирати* – *збираний* – *збиранина*; *квасити* – *квашений* – *квашенина*; *смажити* – *смажений* – *смаженина*. Мотиваторами виступають дієприкметники із суфіксами -ен-, -ан-, а не дієслова. Словотвірне значення похідних морфем -анин-, -енин- витворилося саме на ґрунті дієприкметникових суфіксів -ан-, -ен- у поєднанні з іменниковим суфіксом -ин-.

Поява похідної суфіксальної морфеми -овин- зумовлена моделлю, за якою суфікс -ин- досить активно поєднується з прикметниковою твірною основою, у складі якої є суфікс -ов-: *луговий* – *луговина*; *садовий* – *садовина*.

Суфіксальна похідна морфема -авин- виникла внаслідок впливу твірної ад'єктивної основи, у фінальній частині якої міститься суфікс -ав- або ж така фонемна сполука: *трухлявий* – *трухлявина*. У цьому іменнику фонемна сполука -ав- належить до твірної основи. Трапляються поодинокі іменники, в яких сполука -ав- виступає у складі дериваційного суфікса -авин-: *густий* – *гушавина* (чергування /ст/ > /шч/).

Багатофункціональність суфікса -ин-, можливість утворення від назв видів тварин сингулятивів і аугментативних іменників за допомогою того самого суфікса підтримують ускладнення морфемної структури. Серед слів на -ин-(а) цієї тематичної групи з XVI століття відзначаються утворення на -ятин-: *голуб'ятина, заятина, конятина, курятина, телятина*. Два суфікси (один – прикметниковий -ач-, а другий – іменниковий -ин-) внаслідок контамінації злилися в один -атин-, який почав функціонувати в мові самостійно, крім того, із ширшими семантичними можливостями.

Поширення загальноіменного суфікса -ин- з первинним значенням відношення / належності суфіксами тієї самої групи з аналогічним значенням підтримувалося існуванням еквівалентних за змістом дериватам на -ин-(а) словосполучень типу «прикметник від назви виду тварини + м'ясо, шкура». Виділення складних формантів зумовлено існуванням паралельних утворень на -ин-(а) і -ятин-(а). Складні суфікси типові для іменників, співвідносних із прикметниками на -иний: *гусиний – гусятина*, наприклад: *У пузатих горщиках варився борщ з гусятиною* (О. Донченко).

Суфікс -ин- на позначення продуктів, безпосередньо одержаних від тварин, названих твірним словом, є омонімічним щодо суфікса -ин-, який вказує на сільськогосподарські продукти (*городина*).

У похідних із словотворчим формантом -ин- на позначення продуктів від тварин умовно виділяємо два семантичних підтипи: підтип із суфіксом -ин-, що має дериваційне значення, з одного боку, м'яса тварин (*конина, лососина, оленина, поросятина*); з іншого – їх шкури (*зайчина, овчина*). Сюди ж слід віднести іменник *воловина* (м'ясо вола), хоч із сучасного погляду в ньому є всі підстави виділяти суфікс -овин-, а не -ин-: *На срібних тарелях лежала смажена волівина* (Н. Рибак).

Розвиток словотворчих форм множини, які дублюють деривати на -ин-(а) з назвами сільськогосподарських продуктів, з одного боку, і розвиток промисловості, з іншого, спричиняють поступове обмеження іменників на -ин-(а) зі значенням м'яса і шкури тварин. За останні півтора століття

тематична група слів на -ин-(а) практично не поповнюється, бо ряд похідних, з якими поєднується згаданий суфікс, практично вичерпаний. Справді, коло тварин, м'ясо яких уживається будь-яким колективом як продукт харчування, вузьке, розширення його відбувається повільно і має свої обмеження. Крім того, від більшої частини назв цих тварин уже утворені і функціонують у мові похідні з суфіксом -ин- [66, с. 139].

Основна причина втрати продуктивності суфіксом -ин- полягає в тому, що він із давніх-давен виявився перевантаженим навіть у субстантивних моделях. Він був джерелом словотворчих омонімів. Наприклад, похідне *лосина* – це не тільки м'ясо лося, а й вичинена шкура лося або оленя; *собачина* – м'ясо собаки, хутро собаки і запах собачої шерсті.

Унаслідок омонімічності суфікса -ин- і потреби мати особливий засіб для називання поширених понять, пов'язаних не тільки з побутом людини, її харчуванням, але й з виробництвом, торгівлею, з'являються суфікси -овин-, -атин-, -ятин-.

У сучасній українській мові вживаються похідні іменники з суфіксом -ин- на позначення шкури або хутра тварин, мотивовані субстантивною основою. Однак вони відзначаються меншою продуктивністю, ніж утворення з цим суфіксом на позначення м'яса тварин: *овчина* – вичинена овеча шкура; *телятина* – вичинена теляча шкура, наприклад: *Головань розстебнув масивне, потерте на рукавах пальто. Воно виявилося підбитим сірою овчиною* (М. Руденко). Тому можна не погодитися з тим твердженням, яке міститься в «Матеріалах» І. І. Срезневського, що похідне слово із суфіксом -ин- від назв тварин не може одночасно позначати і м'ясо, і шкуру тварини. Проте трапляються випадки, коли за похідним, наприклад, *баранина*, закріпилося значення «м'ясо барана» незалежно від того, було це м'ясо барана чи вівці, тоді як на позначення шкури ця лексема зовсім не використовується. А похідний іменник *овчина* споконвіку позначає не м'ясо, а шкуру, причому не тільки вівці, а й барана.

Отже, у сучасній українській мові похідні іменники із суфіксом -ин- передають три типи значення збірності: 1) «м'ясо» – *баранина, свинина*; 2) «шкура» – *овчина*; 3) «м'ясо» і «шкура» – *лосина, собачина, оленина*.

Серед назв продуктів, одержаних від тварин, здавна вживалися похідні із суфіксом -ин- від іменників: *волovina*, в яких чітко виділяється звуковий комплекс -овина. Утворення з таким звуковим комплексом відзначаються низькою продуктивністю. Втрата продуктивності суфіксом -овин- зумовлена тим, що він виник за наявності -овин- з іншим лексичним значенням, бо ті іменники, які були основою творення похідних на -овин-(а), належали до різних семантичних типів і підтипів (*воль* – *волovina*, *верхъ* – *верховина*, *поль* – *половина*).

Більшою конкурентністю щодо суфіксів -ин- і -овин- відзначається моносемантичний суфікс -ятин-. Його активізація помічена ще з XVII століття. Ідеться про наявність іменників – назв молодих тварин на -ята, які могли виступати в ролі твірних основ, поєднуючись із суфіксом -ин-: *поросята*. Збірні іменники на -ятин- означають м'ясо молодих тварин: *поросятина, телятина, ягнятина*, наприклад: *Крім традиційної баранини, подали молочну телятину* (З. Тулуб).

Про раннє походження іменників із значенням м'яса молодих тварин свідчить така пам'ятка давньоруської писемності, як «Хожение за три моря Афанасия Никитина в 1466 – 1472 гг.»: «*Индьяне же не ядятъ никоторого мяса, ни яловичины, ни боранины, ни курятины, ни рыбы*». Тут ідеться про м'ясо курей, а не курят (курчат). Наприклад: «*иныя же боранину, да куры, да рыбу, да яица ядятъ*». В. І. Максимов зауважував: «Якби до моменту написання «Хожения...» не були відомі похідні на -ятин-(а), слово *курятина* не могло б бути утворене в XV ст.» [10, с. 130 – 131].

Саме цей факт свідчить про той важливий момент в оформленні нового суфікса. Наявне похідне слово *курятина* стало семантично співвідноситися з назвами дорослих птахів (курей), м'ясо яких воно позначало, а не з назвами їхніх малих дітей (курчат). За аналогією утворено похідні лексеми *гусятина*,

поросятина, ягнятина. Відмежування суфікса -ятин- від форм на -ят- і самотійне його функціонування відбулося у зв'язку з тим, що він (суфікс -ятин-) став поєднуватися з тими іменниками, які не мають форм на -ята: *кобилятина* (для називання дітей вживаються спеціальні слова: *жереб'я, жереб'ятко*). Наприклад: *Жереб'я схопилося, потрусилося, і з'явився з нього прекрасний Татош* (Казка).

Отже, саме це і дає підстави для виділення в сучасній українській мові самотійного іменникового словотворчого суфікса -ятин- із значенням збірності.

Продуктивність суфікса -ятин- виявляється і в тому, що велика кількість похідних іменників із цим суфіксом з'явилася як паралельні утворення до дериватів із суфіксом -ин-: *кобилина – кобилятина, конина – конятина, лосина – лосятина, свинина – свинятина*. Наприклад: *Черниш наздогнав двох дівчат. Одна з них несла шмат мерзлої конини* (О. Гончар); *Вийняв [Юдун] ковбасу.., що конятиною начинена* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Мовчки смакував [сусід] зарум'яненою свининою* (С. Чорнобривець); *Там не собачину, а свинятину в борщ кладуть...* (В. Підмогильний).

Дослідники відзначають, що з II половини XVIII ст. іменниковий суфікс -ятин- набуває здатності поєднуватися з ад'єктивними основами. З. А. Потіха підтримує думку А. І. Васильєвої про те, що за допомогою суфікса -ятин- утворюються здебільшого іменники на позначення м'яса тварин, яке не використовувалося і не використовується як продукт харчування: *собачатина*. Спираючись на це твердження, вважаємо, що суфікс -ятин- поєднується з прикметниками, які позначають негативні ознаки предметів: *дохлятина – дохлий, кислятина – кислий*. Отже, суфікс -ятин- став використовуватися і в ад'єктивній словотвірній моделі. Це вплинуло на зміну його семантики. Спочатку під впливом цього форманта утворювалися іменники з речовинно-збірним значенням, частіше близькі до назв продуктів тваринного світу: *дохлятина, кислятина, тухлятина*, наприклад: *[Котенко:] Адже як прибилася вона, то всі кричали: де це ви таку дохлятину вискіпали?..* (М. Старицький).

Іменники на зразок *гнилятина*, які можемо сприймати не тільки як відад'єктивні похідні (від *гнилий*), а й як відсубстантивні (від *гниль*), могли слугувати аналогом відсубстантивних утворень, в яких суфікс *-ятин-* відіграє підсилювальну роль. Наприклад: *Од їх [ліан] одразу вдарив важкий болотяний дух, неприємний, гідкий, ніби од якоїсь здохлятини та гнилятини* (І. Нечуй-Левицький).

Цікаво відзначити, що суфікс *-ятин-*, змінюючи іменникову твірну основу на прикметникову, набуває іншого стилістичного забарвлення, формуючи іменники зі значенням загальної збірності, часто негативної: *мерзлий* – *мерзлятина*, *сірий* – *сірятина*. Прикметникові твірні основи, до складу яких входять суфікси *-ен-*, *-ав-* або *-л-* (після сонорного), поєднуючись із суфіксом *-ятин-*, зазнають усічення: *згорілий* – *згарятина*, *трухлявий* – *трухлятина*. Сполучаючись з іменниками – назвами тварин, цей суфікс утворює назви їхнього м'яса. У відад'єктивних утвореннях він уживається як формант із стилістично зниженим потенціалом, який передає негативну оцінку позначуваного предмета.

Збірні іменники на позначення сукупної множинності об'єктів рослинного світу творяться за допомогою суфіксів *-ник / -няк*, *-инн(я)*, *-ї-*, *-ин(а)*, *-в(а)*: *ботва*, *озимина*, *виноградник*, *дубиння*, *будяччя*, *жолуддя*, *качання*, *колосся*, *лозиння*. У семантиці назв сукупної множинності плодів та структурних компонентів рослин відчутний елемент насиченої збірності, що зумовлено твірними основами іменників – назвами невеликих за розміром предметів (*віття*, *остюччя*, *терниння*) [1, с. 12].

Суфікс *-ник/-няк* реалізує значення збірності із субстантивними основами, що означають дерева, кущі або якоюсь мірою пов'язані з ними: *абрикосник*, *вишняк*, *дубняк*, *малинник*. Цей словотвірний тип у сучасній українській мові вважають непродуктивним. Суфікс *-ник/-няк* здебільшого безпосередньо поєднується з твірними іменниковими основами: *абрикосник*, *березник*, *березняк*, *вербник*, *дубник*, *дубняк*, *квітник*, *осичник*. У деяких лексемах на стикові твірної основи і словотворчого суфікса виникає збіг

однакових приголосних: *бузинник, лимонник, малинник, ожинник*. У дериватах *суничник* – *суниця*, *полуничник* – *полуниця* відбувається чергування приголосних /ц' /> /ч/.

З кінця XVI ст., відзначає Ю. С. Азарх, з'являються паралельні утворенням на -ник деривати із суфіксом -няк на зразок *березняк, вишняк*. Ця словотвірна модель, вважає П. У. Сцяцко, властива говіркам білоруської мови, а також східним і північним українським говіркам, наприклад: *березник і березняк, вербник і вербняк, дубник і дубняк*: Тут йому з **березника** назустріч *шкандиба рижя кобила* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Обабіч, між... берестами і голубою грабиною, рожевіють... березняки* (М. Стельмах) [36, с. 94].

Крім твірних іменникових основ суфікс -няк може поєднуватися з прикметниковою основою: *молодий – молодняк*.

У сучасній українській літературній мові виділяється кількісно обмежена група дериватів, утворена за допомогою непродуктивних словотвірних типів із значенням збірності. Серед них типи із суфіксами -еч- (*малеча, молодеча, стареча*), що приєднується до субстантивованих прикметникових основ без будь-яких морфонологічних змін, -в-/ор- (*дітва, дітвора*), -ич (*галич*), -т'- (*дрантя*), -изн- (*білизна*), -як (*дрібняк, срібняк*) та інші.

Отже, субстантивні утворення, в яких значення збірності категоризоване за допомогою словотворчих формантів, становлять досить значну в кількісному й різноманітну в структурному плані групу дериватів сучасної української мови і мають широкі виражально-оцінні можливості. Синонімічні відношення між спільнокореновими збірними утвореннями-назвами осіб, зумовлені комплексом семантичних, структурних та функційно-стилістичних властивостей цих дериватів.

РОЗДІЛ 3

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ІМЕННИКІВ PLURALIA TANTUM ТА SINGULARIA TANTUM

3.1 Особливості функціонування іменників множинності в українській мові

У лексичному складі сучасної української мови нараховується група іменників, які не мають форм однини і вживаються лише (або переважно) в множині. Ці слова називаються іменниками *pluralia tantum*. За своїм значенням такі субстантиви протиставляються одночасно іменникам, що називають одиничні конкретні предмети, та іменникам, які вживаються лише в однині, – іменникам *singularia tantum*. До розряду плюративів належать непохідні (*штани, погони, сани, двері, вила, гроші* тощо) і похідні іменники (*окуляри, висівки, іменини, радощі, рукави* і под.).

Плюральна форма найменувань відбиває складний процес еволюції й категоріальних видозмін у структурі граматичного числа, тенденції до уніфікації графемних формантів. Іменники *pluralia tantum* відомі українській мові здавна. Вони виражають не просту кількісну множину окремих предметів, явищ, дій, «не арифметично помножене значення тих чи інших форм однини» (Є. Чернов), «не механічно збільшене значення форм однини» (О. Пазяк), а сукупну множину в єдності. Плуративи позначають «усе, з чим пов'язане уявлення про множинність або парність чи симетричність у будові» (В. Ільїн).

Творення множинних іменників – це складний номінативний процес. Наявність варіантних форм (лише в множині або однині) дослідники пов'язують із граматичним, семантичним і стилістичним переосмисленням форм іменників. У продукуванні іменників *pluralia tantum* закладено внутрішньомовний, структурний вияв граматичного ладу мови. Внутрішня форма слова – спосіб відтворення (зображення) предмета, котрий розкриває характер початкового бачення й організовувального узагальнення. Досить часто внутрішню форму слова прирівнюють до мотивованості. Саме

мотивованість як мовне явище є відображенням засобами мови одного чи кількох ознак (прикмет) предмета в його назві. Семантичний розвиток спрямований на формування нової лексичної одиниці й виконаний за допомогою змінних граматичних форм, на набуття словозмінними афіксами функції словотворення, яка раніше не була їм властива [73, с. 130].

Загальноприйнятою є думка, що в основі множини лежить поняття множинності предметів. Так, Є. Курилович трактував множину як сукупність окремих, але порівнюваних предметів, що належать до одного класу. Проте множина не обов'язково об'єднує кілька елементів, вона може позначати один елемент або не позначати жодного (так звана – «порожня» множина). На це звернув увагу ще О. О. Потебня, зазначивши, що множина деяких іменників відмінна від простої множини, яка базується на протиставленні – «один – більше ніж один»: 1) множина гіперболічна – для возвеличення, ідеалізації, тощо; 2) множина для позначення одиничних предметів, які розглядаються з боку множини частин: *ножиці, лати, терези, сани*; 3) множина подільного предмета (речовини): *висівки, дріжджі, дрова*; 4) множина місця: назви країн, місцевостей за множиною предметів, що там знаходяться: *хрести*; 5) множина часу: *обжинки, іменини*; 6) множина стану: *старці, солдати, на заробітках, на мигах, на глузи, молодощі* [65, с. 54].

Частина субстантивів запозичується з інших мов (здебільшого це непохідні структури) та функціонують в українській мові, як і в мові-першоджерелі, у плюральній формі (*абори, паталі, похлопні*), деякі іменники за аналогією до номенів, що вживаються в українській мові з подібною семантикою оформлюються *pluralia tantum* (*кляцики, мигдалики*), інші запозичені лексеми вибудовуються за допомогою певних формантів, відповідно до внутрішніх законів української мови (*гайтови, журабки, общеньки*): *Гриньо общеньками відкушував шматочки дроту* (С. Чорнобривець). Фонд похідних плюративів семантично неоднорідний, вони належать майже до всіх лексико-словотвірних розрядів іменників [73, с. 131].

Плюративи, що співвідносяться з обчислюваними референтами, Л. Ю. Алтицева відносить до таких лексико-семантичних груп: 1) назви засобів пересування (*гринджоли, підсанки, сани*): *З вулиці до воріт підвернуло кілька навантажених колодами саней з підсанками* (А. Шиян); 2) назви споруд та їх частин (*перила, сіни*): *Христя собі зійшла на місток і, схилившись на перила, піджидала, поки Кирило перебувається* (Панас Мирний); 3) назви механізмів, технічного обладнання, приборів, предметів домашнього вжитку та їх частин (*вила, ночви, п'яльця*): *Галька в ночвах оджимала сорочку* (А. Головка); 4) назви одягу та його частин (*пiхви, фіжми*): *Козаки На конях жваво басували, Кинджали з пiхов доставали* (П. Грабовський); 5) назви музичних інструментів (*гуслі, клавикорди*): *Маши теж мала навчитися музики... Але в Косяровських не було клавикордів* (О. Полторацький); 6) назви прикрас (*буси, коралі*): *Старшенька [Яринка] – біленька, носик тупенький, а брів то й не видно, очі – як ті незабудки, намисто з коралів на шії* (П. Тичина).

Клас множинних найменувань наповнюють іменники на позначення предметнених дій, процесів, станів (*вибори, заздрощі, заробітки*), обрядових дій, свят та урочистих подій (*жнива, оглядини*), найменувань ігор, розваг, змагань, у яких беруть участь двоє й більше осіб (*пiжмурки, сніжки, схованки*); результатів дій та процесів (*роздряпини, стусани, почубеньки*) і залишків, рештків, що утворюються внаслідок певної дії чи процесу (*відвіїни, недоїдки*); знарядь дій, допоміжних засобів, пристосувань (*носилки, трійчаки, хватки*) і засобів пересування, утримання та їх складників (*залубниці, тенетки*); найменувань предметнених ознак, властивостей за дією чи станом (*млявощі, пахощі, хитрощі*); речовин, маси, матеріалів (*вершки, кислощі, м'якини*) і продуктів харчування, страв, напоїв та їхніх компонентів (*крученики, покрупини, присмаки, урванці*); будівельних споруд та їх частин (*підмостки, поручні*); одягу і взуття, їх деталей, прикрас (*крашениці, підштаники, свислі, ходаки*); локативних назв (*межипоточини, мойки, святощі*); явищ природи, часових понять (*різниці, перевозимки, приморозки*); людей за місцем проживання, народження та іншими ознаками (*варшав'яни,*

полтавчани, стежі); представників рослинного і тваринного світу (*дубики, прядки, щіпляни*).

Зафіксовані Словником української мови іменникові лексеми, у яких відображається поняття двоїстості або пари (єдності двох компонентів, частин), Л. Ю. Алтицева поділяє на дві групи: 1) плюративи на позначення пари; 2) плюративи на позначення предметів із парною будовою. У межах цих груп виділяються кілька підгруп.

До першої групи входять іменники на позначення пари. Залежно від лексико-семантичних значень вони поділяються на чотири підгрупи: 1) назви осіб за спорідненістю та іншими ознаками (*батьки, куми, молодята*); 2) назви органів, частин тіла людини, інших істот (*груди, зябра, уста*); 3) назви предметів, які передбачають відношення до парних частин тіла людини (*босоніжки, валянки, вильоти*); 4) наукові терміни (*дужки, лапки*). Граматична форма однини таких «парних» іменників репрезентує конкретний предмет, але тільки у парі з іншим подібним предметом вони становлять єдине ціле і повноцінно функціонують: *ботик (на праву ногу) + ботик (на ліву ногу) = ботики* [1, с. 14].

Поняття парності властиве і таким субстантивам, як *брови, вуха, губи, долоні, крила, литки, плечі, п'яти, п'ятки, руки, роги, нирки, ноги, очі, сідниці, скроні, ступні, щелепи, щоки*. Словники подають як головну їхню форму – однину. Та похідні від них лексеми із стилістичним забарвленням пестливості, зневажливості та синоніми репрезентовані граматичною формою множини, здебільшого подаються без посилання на однину: *бровенята, губенята, уста, вуста, устенята, усточки, устонька, устоньки, крильця*.

Друга група іменників зі значенням парності об'єднує слова, які мають іншу семантику парності: парність симетрично розташованих компонентів. Їм властиве значення роздільної множинності предметів реальної дійсності в їх просторових координатах, що поєднується зі значенням сукупної множинності частин внутрішньої будови (*кліщі, лещата, ножиці, окуляри, штани*) [1, с. 14].

Форми іменників *pluralia tantum*, що характеризуються певною видозміною в семантиці й емоційному забарвленні у формах однини, як відомо, містять потенціал актуалізації додаткових смислових відтінків, наприклад: *Із цією кадрою одні проблеми...* (у розмовно-побутовому мовленні – із зниженим, іронічним відтінком).

За Л. Ю. Алтицевою, численну групу становлять іменники, що мають спільну сему «сукупна множинність». Залежно від того, яку сукупність вони називають (предметів, осіб, представників тваринного, рослинного світу), субстантиви поділяються на п'ять груп: 1) назви сукупної множинності осіб (*земляни, люди, односельці, українці*); 2) назви сукупної множинності інших істот (*безхребетні, плазуни, ссавці*); 3) назви сукупної множинності рослин (*водорості, розоцвіті*); 4) назви сукупності предметів, площі зі значенням збірності (*гроші, кучері, меблі, причандали, хащі*); 5) назви сукупної множинності об'єму, маси, речовинності (*вітаміни, дріжджі, опади, поліметали*).

Дослідниця також виділяє іменники з архісемою – «особа», що виступають назвами народів, народностей, націй; номінують людей за ознаками родової віднесеності, суспільного становища, діяльності; за належністю до суспільно-політичних організацій, партій, шкіл, рухів, релігійних течій; за територіальною ознакою.

Вихідною словниковою формою цих субстантивів є множина, яка означає сукупну множинність осіб. Наприклад: *У наших південних землях проживали колись таємничі кімерійці, потім різні іранські народи – скіфи, сармати, алани, пізніше заходили сюди фракійці, германці, греки, врешті цілими століттями кочували тюркські й монгольські племена – гуни, авари, мадяри, болгари, хозари, печеніги, торки, половці, татари* (ІУК).

Є. Курилович визначив три стадії розвитку категорії множини: 1) «еліптичну» множину, в основі якої лежить асоціація за суміжністю у просторі; 2) «колективну» множину, в якій до ідеї суміжності додається подібність за аналогією і 3) «математичну» множину, що виражає «сукупність

різних, але порівнюваних предметів». Слідом за Є. Куриловичем значення множини субстантивів з архісеєю «особа» як сукупна множинність позначаємо також терміном «колективна множинність» [2, с. 22].

У сучасній українській мові іменників *pluralia tantum* на *-ани* (*-яни*) знайдено близько 300 одиниць. Значна кількість виявлених відіменникових похідних називає осіб за місцем народження й проживання, за належністю до певної суспільно-політичної течії чи віровчення, племені, етносу, народності, соціального стану і под. В обстежених джерелах досить часто такі деривати фіксуються із формантом *-анин* (*-янин*), тобто із сингулятивним значенням. Відсутня певна впорядкованість відношення одиниці до множинності, сприймання певного колективу як поняття первинного, а індивіда у відношенні до нього як вторинного й у лексикографічних працях раннього періоду становлення української мови (XVII – початку XIX ст.). Укладачі словників Б. Грінченко, Л. Деже та інші вважали очевидним те, що при множинному іменнику на *-яни* має бути форма на *-янин* [59, с. 64].

Первісне значення таких номенів не втрачається зовсім, саме у цьому проявилася тенденція мови до ще більшого абстрагування її словотворчих елементів. З цього приводу П. Білоусенко зауважує, що за умови якщо навіть множинного іменника на *-яни* в мові реально не існує, він носіями мови домислюється як ідеальне слово, як потенційно можливе.

Крім абстрактних іменників *singularia tantum*, в українській мові функціонують також абстрактні іменники *pluralia tantum*.

У СУМ зафіксовано 277 плюративів з абстрактним значенням. Вони входять до таких тематичних груп: 1) назви наукових понять (*аспірати, радіоперешкоди*); 2) назви узагальнених дій і процесів, станів (*аплодисменти, злидні, нуди*); 3) назви хвороб, хворобливого стану людини та інших істот (*крикливиці, шолуді*); 4) назви явищ природи (*досвітки, заморозки*); 5) назви свят та обрядів, відрізків часу (*жнива, святки*); 6) назви ігор, спортивних видовищ тощо (*гонки, схованки*); 7) назви одиниць виміру (*гони, півгони*) [1, с. 15].

Зокрема форми множини лексикалізують субстантиви на позначення складних повторюваних процесів, дій, станів, виконуючи номінативну функцію. Наприклад: *аплодисменти, вистриби, взаємини, перехови, походеньки*: *Публіки було не дуже багато, але **аплодисментів** та «bis» було чимало, бо грав він [Грюнфельд], як завжди, чудово* (Леся Українка).

План вираження і план значення у плюративах реалізуються з асиметричною семантикою множинності. Для іменників *pluralia tantum* первинною є форма множини зі значенням необчислюваної (неподільної) множинності, збірності чи парності. На відміну від назв обчислюваних предметів у плюративах множина реалізується як нерозчленована сукупність або парність (*ножиці, двері, терези, солодоці, жалози*): *Поламались **терези**, Сіль важачи на вози* (П. Чубинський).

Серед іменників-плюративів Л. Ю. Алтицева виділяє дві групи утворень: 1) з вихідною словниковою словоформою множини і 2) з похідною формою множини, яка словотвірно корелює з однинною, повністю не пориваючи з нею. Множинність в іменниках *pluralia tantum* реалізується в чотирьох основних виявах: 1) позначення одиничного предмета складної будови; 2) парності; 3) сукупної необчислюваної маси та 4) збірності [1, с. 15].

Вихідну форму множини мають іменники, які позначають конкретні предмети парної будови (*ботики, ворота, вуха, зябра, кайдани, постолы, сани*): *Приніс [Дрімайло] дві пари **постолів**: мабуть, сам поморищив їх з старих халяв чи з свинячих шкурлатків* (І. Нечуй-Левицький). У таких іменниках значення роздільної множинності предметів у просторових координатах поєднується зі значенням сукупної множинності частин внутрішньої будови – парної. Парні іменники позначають парну сукупність, єдність, симетрію однорідних, але двох окремих, самостійних одиниць.

Іменники на позначення пари можуть виражати «еліптичну» (*батьки, молодята, куми*): *– Це добре у вас заведено, що цілою громадою ви своїм **молодцям** допомагаєте на ноги стати, – кажу я їм* (П. Мирний), «природну» (*очиці, перса, уста*): *Очі її горіли, **перса** важко дихали, коси*

розпустилися (М. Коцюбинський) двоїстість. Парність може бути зумовлена відношенням до парних частин тіла людини (*боти, патинки, валяночки*). Такі плюративи мають співвідносну похідну форму однини із значенням одиничності, виділеної з пари, яка може функціонувати самостійно (переважно у розмовному мовленні: *бивень, гланда, легеня*).

Вихідну форму множини мають також іменники зі значенням сукупної множинності у будові предметів та назви сукупностей істот, рослин тощо.

Іменники з архісемою «особа», у яких множина означає колективну множинність, виступають назвами народів, народностей, націй (*баски, греки, французи*); номінують людей за ознаками спорідненості (*домочадці, діти*), суспільного становища, діяльності (*конкістадори, одновірці, придани*); за належністю до суспільно-політичних організацій, партій, шкіл, рухів, релігійних течій (*єговісти, хлисти*); за територіальною ознакою (*острів'яни, харківці*).

Субстантиви, що позначають множинність осіб, утворюють лексико-словотвірні кореляти за ознакою віднесеності до чоловічої і жіночої статі, які виражають також протиставлення за числом (*англієць – англійці, англійка – англійки; половець – половці, половчанка – половчанки*). Хоч форма множини чоловічого роду збігається з формою словникового слова, за значенням вони розрізняються: вихідною формою множини позначається уся сукупність людей певної етнічної групи, а форми множини одиничних іменників реалізують значення «багато, більше як один» із представників колективу [1, с. 16].

Значний масив іменників із первісною формою множини становлять іменники на позначення сукупностей представників тваринного і рослинного світу. Переважно це терміни відприкметникового походження. Значення сукупності у них транспонується до іменника, який узагальнює вид і не потребує експлікації родового поняття (*тварина, комаха, риба, рослина*), і передає свою функцію прикметниковій лексемі у формі множини. Виражаючи субстанціальний зміст, іменник є загальноприйнятим терміном, що

мотивується дієсловом чи цілим словосполученням (*кишковопорожнинні, мохохватки, членистоногі*). Похідні форми однини позначають представника класу, виду, типу у зоонімах і одиничний предмет – окремо взятую рослину – у фітонімах.

У плюративах зі значенням сукупної множинності речей і предметів чітко виявляється значення збірності. Об'єднання предметів, речей у єдину сукупність відбувається за функціональними ознаками, які виявляються у назвах предметів та їх частин, також у плюративах на позначення сукупностей частин тіла, органів, одягу, пожитків, грошових одиниць, астрономічних тіл, рельєфних утворень.

Використання форми однини в збірному значенні замість множини Т. Радбіль вважає менш аномальною тенденцією, ніж протилежну заміну числових форм, «проте й тут є своя допустима межа, за якою явище стає аномальним більшою мірою». Прийом використання форм однини на позначення множинності О. Земська називає одніною експресивною, що створюється завдяки контрасту між формою й позначуваною дійсністю.

Метафоризовані граматичні форми однини, що функціонують як засоби моделювання аксіологічних відтінків, О. В. Халіман називає одніною експресивно-оцінною. Транспонуючись у сферу вживання опозиційної категорійної форми, форма однини набуває негативних відтінків зневаги, іронії. Розмірковуючи про множинність в однині, мовець применшує, ставить під сумнів важливість номінованих осіб, предметів чи явищ, чим і забезпечує появу конотації. Художнє применшення величини, сили, значення зображуваного предмета чи явища, як відомо, забезпечує літота – різновид метонімії.

Уживання форм однини моделює граматичну ігрову: негативну оцінку позначуваного об'єкта забезпечує контраст між формою (граматична форма однини) й позначуваною дійсністю (множинність). Номінуючи множинність формою однини, мовець виражає зневагу до позначуваних денотатів, ігнорує

їх, граматична однинність начебто зменшує значущість реальної можинності, що забезпечує появу негативних відтінків зневаги.

У цій моделі лексико-граматичного оксиморона О. В. Халіман виділяє два різновиди вживання:

1) використання форми однини, утвореної від іменника *pluralia tantum*, для номінації однієї особи чи предмета (*кадра*). Слово, що традиційно співвідноситься у свідомості носіїв мови з множинністю, у процесі його граматичного оформлення у формі однини сприймається як okazіональне й вербалізує смислові відтінки зневаги. На відміну від уживання в такій функції іменників з повною числовою парадигмою, форми однини, утворені від плюративів, відзначаються okazіональністю, що увиразнює мовлення й підсилює прагматичний ефект.

В українській мові має місце поодиноке функціювання таких форм: П. Глазовий, оповідаючи гумористичну історію про п'яного чоловіка, поряд з формою множини *кадри* та з іронічно використаною ввічливою формою множини пошанної (– *Поклади їх у коляску, А я пройдуся пішки. До відділення вези, Та не дуже їх тряси, Хай не утомляються, – Такі **кадри** на дорозі Просто не валяються* (П. Глазовий)) застосовує експресивно-оцінну форму кадра. Гумористичний ефект та негативну оцінку посилює невідповідність жіночого роду утвореної форми однини та статі номінованої особи [62, с. 123].

2) застосування форми однини, утвореної від іменника *pluralia tantum*, щодо сукупності осіб чи предметів (*аплодисмент, алімент, мемуар*): *І на що цього разу я витрачу цей **алімент**?* (з розм. мовл., іронічно, з негативною вказівкою на малу суму грошей). Вербалізуючи множинність у граматичній формі однини, мовець, як було зазначено, применшує значущість предметів, осіб чи явищ, чим і забезпечує створення відповідної негативної конотації.

У цьому разі спостерігаємо подвійний конфлікт – між формою й лексичним наповненням під час утворення мовної одиниці та між формою й позначуваними денотатами в процесі її вживання. У такому типі вживань

також простежуємо синкретизм у моделюванні тропів на граматичному та лексико-семантичному рівнях [62, с. 124].

3.2 Порівняльна характеристика семантичних структур множинних іменників у «Словарі української мови» Б. Грінченка та в «Словнику української мови в 11 томах»

В українській мові множинні іменники мають давню історію. З часом, у процесі розвитку, вони змінюють свою семантичну структуру, граматичні співвідношення із формами в однині. Спостереження за змінами, частковими чи повними, лексичного значення таких іменників можна провести, порівнюючи подачу цих іменників у «Словарі української мови» Б. Грінченка та у «Словнику української мови в 11 томах».

Для порівняльного аналізу використано саме такі лексикографічні праці тому, що «Словнику української мови в 11 томах» є найбільшим тлумачним словником української мови і, відповідно, має найбільшу кількість аналізованих слів. В свою чергу словник за редакцією Б. Грінченка – найдавніший ґрунтовний словник української мови, який за жанром є перекладним з елементами тлумачного. Обидві лексикографічні праці описують, в основному, спільну лексику, що дає змогу простежити зміни іменників *pluralia tantum* у часі.

У словникових статтях граматичні форми та граматична характеристика іменників *pluralia tantum* подається як основна, а в дужках наводяться їх словотвірні кореляти, форми однини чоловічого і жіночого роду. Наприклад, назви народів: *українці, ів, мн. (одн. українець, нця. ч.; українка, и, ж.)*.

Субстантиви, які позначають множинність осіб, утворюють лексико-словотвірні кореляти за ознакою віднесеності до чоловічої і жіночої статі, які виражають також протиставлення за числом (*англієць – англійці, англійка – англійки; половець – половці, половчанка – половчанки*).

Хоч форма множини чоловічого роду збігається з формою словникового слова, за значенням вони розрізняються. Вихідною формою множини позначається уся сукупність людей певної етнічної групи, а форми множини

одиничних іменників реалізують значення «багато, більше як один» із представників колективу. Наприклад: *Я запитую в себе, питаю у вас, у людей, Я питаю в книжок, роззираюсь на кожній сторінці: Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день, Коли ми, **українці**, забули, що ми – **українці**?* (В. Баранов). ***Українці** ми оба, Став я вільним із раба, Ти із пана став рабом – Не змиритись нам обом* (Д. Павличко). Сема «жіноча стать» чітко реалізується у назвах жіночого роду і на рівні словоформи, і в реченні (карелки, латишки, голландки). Наприклад: *Арфи сумні голосили, квилили **египтянок** співи* (Леся Українка). ***Венгерки** ще гірше сміялись та галасували* (І. Нечуй-Левицький). *Дивиться Троянда на **вотячок**-дівчат. Біляві самі, очі сірі здебільшого і в іншої вузенькі такі* (О. Тесленко).

До деяких субстантивів у словнику подається словотвірний корелят лише чоловічого роду, так як чоловічий рід має загальнокатегоріальне значення – представник чогось, наприклад: *баски, ів, мн. (одн. баск, а, ч.)*. Хоча формально можна утворити і похідний іменник жіночого роду, наприклад: *баск – баска, брит – бритка, гольд – гольдка, пунієць – пунійка* тощо.

У словниковому реєстрі наявна група множинних етнонімів, які взагалі не утворюють лексико-словотвірних корелятів – одиничних іменників, оскільки позначають стародавні племена, і на сьогодні відпала потреба у виділенні окремих представників цих племен (*анти, бужани, венеди, венети*): *Раніше тут проходили хоробрі племена **антів**. Може, ось цей горбок біля самої дороги і є могила вождя одного з тих племен* (П. Автомонов).

У двох працях можна ідентифікувати такі іменники *pluralia tantum*, що мають однакову семантику. Наприклад, іменник *оглядини* – (Словарь Б. Грінченка) «1. Огляд, оглядування; 2. Огляд житла і господарства після сватання, який закінчується гостиною». (СУМ в 11 томах) «1. Обряд знайомства батьків із майном нареченої. 2. Те, що огляд». Наприклад: *У суботу заслав Чіпка старостів до Максима. У неділю були **оглядини** в Чіпки* (Панас Мирний).

Ідентичну структуру в обох лексикографічних працях має ряд іменників таких як *відвідини, вінкоплетини, висівки, сіни, родини, теревені* тощо: *Нестор дивився на неї поблажливими, спокійними очима, як на дитину, яка городить теревені* (І. Вільде).

Серед аналізованих слів спостерігаються й такі, які «Словарь Б. Грінченка» подає з позначкою «переважно у множині» як одне із значень слова ужитого в однині, а «Словник української мови в 11 томах» уже подає їх як власне множинні іменники в окремій словниковій статті. Наприклад, *лапки*: *лапка* – «8. перев. у мн., розділовий знак» (Словарь Б. Грінченка) і *лапки* – «розділовий знак» (СУМ в 11 томах). Тобто форма іменника *лапки* виокремилась у самостійне слово: *У нас іноді під народним мистецтвом розуміють примітив, і коли кажуть-народне, то це слово беруть у лапки* (М. Рильський).

В сучасній українській мові існує два слова: багатозначне – *лапка* – «1. зменшено-пестливе до *лапа*. 2. звичайно мн. шкурки, хутро з лап тварини» (СУМ в 11 томах) і однозначний множинний іменник *лапки*.

Аналогічно у словниках поданий іменник *півники*: *півник* – «3. перев. у мн. Півники – рослина» (Словарь Б. Грінченка) та *півники* – «рослина» (СУМ в 11 томах). В сучасній українській мові іменник *півник* на позначення рослини має початкову множинну форму через низьку частоту вживання форми в однині.

Порівняємо також іменник *гаразди*: *гаразд* – «2. перев. у мн. Гаразди – достатки» (Словарь Б. Грінченка) і *гаразди* – «діал. достатки» (СУМ в 11 томах).

У словнику Б. Грінченка усі значення подано в одній словниковій статті, тоді як СУМ в 11 томах подає форму в однині і окремо множинну форму. В сучасній українській мові відбулося семантичне розщеплення однини і множини, в наслідок чого з'явилося нове слово з множинною формою – *гаразди*: *Була молодість – не стало молодості, була сила – в чужі гаразди спливла* (М. Стельмах).

Такі ж зміни відбулися з іменником *зубці*: *зубець* – «3. перев. у мн. *зубці* – страва з очищених зерен ячменю» (Словарь Б. Грінченка) і *зубці* – «Страва з очищених зерен ячменю, зварених або підсмажених» (СУМ в 11 томах): *Тут їли рознії potravи... На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, пугрю, квашу* (І. Котляревський). Явище семантичного розщеплення однини і множини так само відбулося з іменником *злидні*: *злидень* – «4. перев. у мн. бідність, злощастя» (Словарь Б. Грінченка) та *злидні* – «матеріальні нестатки, бідність» (СУМ в 11 томах). Тут також спостерігається процес утворення власне множинного іменника *злидні*, відповідної форми якого в однині СУМ в 11 томах взагалі не подає.

Наведені вище слова засвідчують факт утворення власне множинних іменників, таких, що втратили граматичну і семантичну співвідносність з формами в однині. Вони перестають бути одним із значень одиничного іменника, який вживається переважно у множині і набувають статусу нового слова. Щоправда, поряд із множинними іменниками СУМ в 11 томах подає і одиничні, з яких відщепився множинний та функціонує самостійно, бо семантично не співвідноситься з формою однини. Наприклад: є слова *лапка* і *лапки*, *злидень* і *злидні*, *півник* і *півники*, *зубець* і *зубці*, *гаразд* і *гаразди*. Про такі слова І. Г. Матвіяс пише: «У мові є іменники, в яких форми однини і множини з відмінним лексичним змістом не пов'язуються взагалі» [51, с. 78].

Подачу проаналізованих слів у двох словниках умовно можна подати так: у Словарі Б. Грінченка – «реєстрове слово – одиничний іменник, одна семема з приміткою «перев. у мн.», та у СУМ в 11 томах – «реєстрове слово – множинний іменник із значенням колишнього одиничного іменника, який або взагалі занепав, або втратив форму однини через її низьку частотність».

Також простежується різниця в подачі лексичних значень в обох лексикографічних працях. Порівняємо моносемічні іменники *pluralia tantum*. Наприклад, *нарти*: *нарти* – «кістяні ковзани із ребер тварин» [Словарь 1909 II: 517] і *нарти* – «вузькі довгі сани, якими користуються для їзди на оленях та собаках» [СУМ 1980 V: 178]. Звичайно, іменники *нарти* споріднені, бо

обидва предмети є засобами пересування по снігу чи по льоду, проте *сани* і *ковзани* – різні предмети, тому у даному випадку можна говорити про омонімію в діяхронії, тобто словом «*нарти*» названо два предмети, а час функціонування їх у мові різний: *По боках стада їхали на **нартах** пастухи з собаками* (В. Гжицький).

Серед аналізованих однозначних слів є й такі, що частково відрізняються за значенням. Наприклад, *перелоги* – «корчі у тварин» [Словарь 1909 III: 125] і *перелоги* – «розм. корчі, судороги» [СУМ 1980 VI: 218]. Різниця у значенні ілюструє тяжіння до появи семи узагальнення у лексичному значенні слова *перелоги*: *Плазують круг ряден тіла божевільних, як в **перелогах*** (М. Котляревський). Іменник *змовини* – «дія за значенням зговорюватися, домовлятися» [Словарь 1909 II: 167] і *змовини* – «те, що заручини» [СУМ 1980 III: 624].

Різницю у значеннях слова *змовини* можна пояснити так: нове значення слова з'явилося шляхом метонімізації, тобто від назви дії утворилася назва обряду, який базується на цій дії. Отже, тепер дія позначає обряд заручин, а сама назва дії у СУМ в 11 томах не подається. Про утворення множинних іменників, назв обрядів, шляхом метонімізації писав ще О. О. Потебня: «Іменники *pluralia tantum* – назви обрядів, свят утворилися від назв відповідних складних дій, наприклад, проводити – проводи» [63, с. 72].

Загальні назви осіб за ознакою родової віднесеності являють собою дещо строкате угруповання, до якого належать номінації узагальненої множинності класу людей, а також номінації з конотативними семами, які передають особливості функціонування у мовленні.

До назв осіб за ознаками родової віднесеності, що позначають клас людей, належить насамперед лексема *люди*. До зазначеної лексеми примикають номінативи, які позначають попередників людей, їх предків: *кроманьйонці*, *неоантропи*, а також субстантиви *неандерталець*, *палеоантроп*. Слова *кроманьйонці*, *неоантропи* подаються за словником у формі множини без посилання на однину. А лексеми *неандерталець*,

палеоантроп подані як лексико-словотвірні кореляти, оформлені одніною, наприклад: *неандерталець*, *льця*, ч. Давня людина, що жила в епоху нижнього і середнього палеоліту в деяких районах земної кулі (безпосередній предок сучасної людини); *палеоантроп*. Перші стоянки палеоантропів – неандертальців, – людей середнього давньокам'яного віку, знайдені в межах лісостепу та на півдні лісових зон (СУМ, V, 245). Іменники *кроманьйонець*, *неоантроп*, *неандерталець*, *палеоантроп*, як і людина, слід розглядати також як родові назви предків людей, але до їх семантичної структури входять семи «рід істоти» і «представник цього роду», наприклад: ***Кроманьйонці*** (одержали це ім'я за назвою грота Кро-Маньйон у Франції, де вперше було виявлено їх рештки) – перші сучасні люди, що з'явилися близько 40 тис. років тому.

Полісемічні множинні іменники також відрізняються своїми лексичними значеннями. Порівняємо відповідні полісемічні, за обома словниками, множинні іменники. До таких слів належать, наприклад, *нетрі* – «1. непрохідна заросль, ліс, дебрі. 2. перен. трущоба» [Словарь 1909 III: 60] і *нетрі* – «1. труднопрохідні місця, які заросли лісом чи чагарником. 2. глуха, брудна частина міста» [СУМ 1980 V: 396].

Лексичне значення іменника *нетрі* має незначну різницю: Словарь Б. Грінченка подає друге значення як переносне до «трущоба» взагалі, а СУМ в 11 томах подає у 2 значенні – «глуха частина міста». Отже, Словарь Б. Грінченка називає більш узагальнену реалію, а СУМ конкретизує: не будь-яка трущоба, а «глуха, брудна частина міста»: *Чим далі він заглиблювався в кам'яні нетрі нічного Неаполя, тим нестерпнішим ставав сморід* (М. Руденко).

Іменник *бескиди* – «1. гора. 2. частина Карпат» [Словарь 1909 I: 53] і *бескиди* – «1. круте урвище, провалля. 2. гора» [СУМ 1980 I: 163].

Спільним є одне значення «гора»; друге значення, яке подає Словарь Б. Грінченка, пов'язане із першим значенням, тобто є спільна сема «гора», а СУМ в 11 томах фіксує більш віддалене друге значення, що засвідчує розширення семантики слова *бескиди* в сучасній українській мові: *Я зйду на тії гори. На*

ті бескиди стрімкі. Де на замку на руїнах Грають проміні палкі (Леся Українка).

Іменник *пацірки* – «1. намисто. 2. жаб'яча ікра». *Пацюрки* – «1. намисто. 2. ікра рачиці». *Пацьорки* – «1. намисто. 2. рослина» [Словарь 1909 IV: 69]: *Знайшовся подарунок і для Настинної матері - царгородська парча на керсетку і бірюзові пацьорки з Афона* (З. Тулуб) і *пацьорки* – «1. тільки мн. намисто. 2. мотузки, нитки, шнурки, пасма» [СУМ 1980 VI: 103].

У Словарі Б. Грінченка подано фонетичні варіанти, у яких перше значення є спільним, а друге у кожному випадку інше. Другого ж значення, яке подає СУМ в 11 томах, Словарь Б. Грінченка не фіксує. У СУМ в 11 томах немає фонетичних варіантів і, відповідно, їх лексичних значень. Оскільки слово перейшло у розряд пасивної лексики, то «біологічні» значення, застарівши, занепали, зберіглося лише спільне значення «намисто». До нього «приросло» ще одне близьке значення – «мотузки».

З поданого матеріалу можна зробити висновок, що словники, подаючи визначення однозначних множинних іменників, різняться у відтінку значень. А при поданні багатозначних множинних іменників різниця може бути в одному з значень слова.

Іменник «*пологи*» витлумачено в словниках так: «1. роди. 2. мн. пологи. Низинна рівнина на лівих берегах ріки» [Словарь 1909 III: 286] і *пологи*¹ – «фізіологічний процес виходу плода з тіла матері, роди»; *пологи*² – «степова рівнина, низовина, що поступово спускається до берега річки» [СУМ 1980 VII: 90].

Порівнюючи ці іменники, зауважуємо кілька семантико-граматичних явищ: по-перше, зміну полісемії (у Словарі Б. Грінченка) на омонімію (у СУМ в 11 томах), по-друге, процес «народження» власне множинного іменника *пологи* – «роди», бо у Словарі Б. Грінченка із цим значенням слово вживається в однині – «Ой Маруся в *полозі* лежала, чорним шовком головку зв'язала». На основі багатозначного одиничного іменника утворилися 2 множинних

іменники – омоніми. Отож, відбувся процес абсолютного розмежування значень полісемічного слова – утворилися лексичні омоніми.

Окрему групу становлять іменники-плюративи, що є назвами осіб за ознакою суспільного становища, специфічного роду заняття, расової своєрідності. Назви осіб передають неозначено-узагальнене значення певних верств людей за якоюсь конкретною характеристикою: *біженці, воріженьки, княжата, монголоїди, мулати, однодвірці, придани, рядовичі, стежі: Біженці котили на двоколках убогий свій скарб* (О. Довженко).

Поодинокими прикладами представлені назви осіб за ознакою суміжності: *друзі, однополчани, односельці, сябри, товаришечки*. До цієї групи входять і міфологічні назви: *аргонавти, валькірії, джини, лари: Мов ті валькірії, круг неї Танцюють, граються дівчата* (Т. Шевченко).

Деякі множинні іменники у Словарі Б. Грінченка подано як багатозначні, а в СУМ в 11 томах – як однозначні.

Наприклад, *драгли* – «1. студениста речовина. 2. їжа. Холодець. 3. рослина» [Словарь 1909 I: 439] і *драгли* – «їжа із згуслого при охолодженні м'ясного чи рибного відвару з дрібними кусочками м'яса або риби» [СУМ 1980 II: 404]. Наприклад: *Привіз в місто мужик сіно, Продав його зрання, Купив собі добру миску Драглів на снідання* (С. Руданський).

СУМ в 11 томах подає лише значення, яке є похідним, воно утворилося шляхом метафоризації – перейменування за подібністю рідини взагалі на назву конкретної їжі. Третє значення зі Словаря Б. Грінченка не має відповідника у СУМ в 11 томах.

Іменник *вечорниці* – «1. вечірнє зібрання молоді. 2. рослина. Зм.: вечернички, вечерниченьки» [Словарь 1909 I: 143] і *вечорниці* – «в українському селі восени та взимку вечірні зібрання молоді» [СУМ 1980 I: 345]. Наприклад: *На весілля, чи на вечорниці – як-то було Катря весело поспішається. І хто її перетанцює, хто переспіває!..* (Марко Вовчок).

За Словарем Б. Грінченка слово подано як двозначне і має дві зменшено-пестливі форми, хоча семантичного зв'язку між словами фактично немає.

Значення слів більше вказують на омонімію ніж на полісемію, у СУМ в 11 томах – це слово є однозначним, бо значення «рослина» вийшло з ужитку.

Іменник *сакви* – «1. сумка. 2. різновид писанки. 3. назва 2 взятки при грі у хвальму» [Словарь 1909 IV: 97] і *сакви* – «дві з'єднані одним полотнищем торби, які перекидають через плече або через спину коня, осла» [СУМ 1980 IX: 16]. Наприклад: *Остан скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви й незабаром зник у чагарнику* (М. Коцюбинський).

Друге і третє значення втрапились, застарівши вони вийшли з ужитку в сучасній українській мові.

Іменник *вибірки* – «1. залишки, брак. 2. перебірливість, вередливість» [Словарь 1909 I: 146] і *вибірки* – «те, що залишилося після вибирання» [СУМ 1980 I: 345].

Двозначному іменникові у Словарі Б. Грінченка відповідає однозначний у СУМ в 11 томах, зберіглось первинне пряме значення слова, а занепало похідне, переносне значення: *Нема чого й купувать, там самі вибірки* (Словник Грінченка).

Іменник *вила* – «1. інструмент, 2. розвилля, розсохи – окремо чи як частина різних знаряддів, наприклад, сак має вила, на яких висить сітка, 3. кут, утворений пересіканням двох рік, доріг» [Словарь 1909 I: 166] і *вила* – «с/г знаряддя з кількома довгими зубами» [СУМ 1980 I: 419]. Наприклад: *Філемон бере вила двозубі тим часом у руки* (М. Зеров).

Тризначному іменникові у Словарі Б. Грінченка відповідає однозначний у Словнику української мови, похідні значення слова не вживаються у сучасній мові, – змінилася семантична структура слова.

Іменник *розигри* – «1. розиграш, 2. перший день петрівки, 3. веселе місце» [Словарь 1909 IV: 46] і *розигри* – «перший день петрівки, коли в лісах і лугах розгулює нечиста сила» [СУМ 1980 VIII: 681]: *Зараз у петрівку, як заговіли, на самі розигри, тільки що повиньмали [повиймали] хліб з печі, Тихон і позабирав його увесь до себе* (Г. Квітка-Основ'яненко).

У сучасній українській мові зберіглося лише те значення, яке у Словарі Б. Грінченка є похідним.

До аналізованої групи слів також належать такі: *граблі, зливки, кудрі, мари, поминки, цимбали*: – *Нехай уже, куме, терплю я тут [у неклі] горе За те, що було подаси кому зливки* (І. Манжура). Узагальнено проаналізовані іменники можна зобразити так: у Словарі Б. Грінченка подано двозначний (іноді тризначний) множинний іменник, а у СУМ в 11 томах – однозначний множинний іменник (з одним вторинним значенням, яке є у Словарі Б. Грінченка).

До групи плуративів, які містять сему «наслідувати кому, чому», «сповідати що», Л. Ю. Алтицева відносить назви релігійно-політичних течій, суспільно-політичних організацій, партій, ідеологічних течій, рухів: *адвентисти, духобори, єговісти, копти, мормони, садукеї, самаряни, хлисти; білополяки, боротьбисти, гугеноти, гусити, комсомолята* [1, с. 18].

Від більшості лексем цієї групи утворюються одиничні іменники на позначення представника як чоловічої, так і жіночої статі. Наприклад: *духобори*, ів, мн. (одн. *духобор*, а, ч.; *духоборка*, и, ж.). Від деяких лексем утворюються одиничні форми лише чоловічого роду (у значенні представника): *адвентист, хлист*. Проте, в лексемах цієї групи первинне значення репрезентоване як «колективна множинність», а сингулятиви треба розглядати як позначення одиничного, виділеного із множинності.

Семантична структура множинного іменника в сучасній українській мові стала складнішою. Проілюструвати це можна такими прикладами множинних іменників в обидвох словниках.

Іменник *патли* – «довге скуйовджене волосся» [Словарь 1909 III: 102]: *Денисенко розреготався, трясучи всіма своїми патлами* (М. Стельмах) і *патли* – «1. скуйовджене волосся. 2. кудлата шерсть тварин» [СУМ 1980 VI: 94]: *Укачавшись, увалювшись, устає [ведмідь], струшує патли* (Марко Вовчок).

Друге значення утворилося пізніше, мабуть, унаслідок метафоризації, тому його немає у Словнику Грінченка.

Іменник *окови* – «кайдани» [Словарь 1909 III: 48] і *окови* – «1. прикраса на дверях. 2. кайдани» [СУМ 1980 V: 672]. Наприклад: *Мотря посміхається. Робить рух, ніби сама кладе руки в **окови*** (І. Вільде).

Однозначному іменникові у Словарі Грінченка відповідає двозначний у СУМ в 11 томах, і лише другим подано значення, що є спільним зі Словарем Б. Грінченка.

Іменник *коралі* – «корал, намисто з коралів» [Словарь 1909 II: 282] і *коралі* – «1. намисто. 2. нарости червоного кольору в індики» [СУМ 1980 IV: 285]: *Аж тут нараз ізчепляться два індики за **коралі**, тягаються завзято* (Л. Мартович).

Друге значення, яке подано у СУМ в 11 томах, утворилося на основі метафоризації – перенесенні за подібністю кольору і форми.

Іменник *ворота* – «проїзд або прохід в огорожі між будівлями тощо» [Словарь 1909 I: 256] і *ворота* – «1. проїзд або прохід в огорожі, між будівлями, а також ворітниця, що його закривають; брама: *Цукроварня маленька, будинків небагато, і величезна стіна з залізними **воротами*** (Ю. Яновський). 2. точно визначена частина поля спортивної команди, яку вона захищає, граючи у футбол: *Хлопці грали у футболу. Воротарем був Василь... М'яч летів просто на **ворота*** (О. Донченко). 3. анат. Місце входу органа або виходу з органа нервових волокон, кровоносних і лімфатичних судин. 4. мед. Місце проникнення інфекції в організм» [СУМ 1980 I: 741].

Словник Грінченка подає іменник *ворота* як однозначний, а у СУМ в 11 томах, на основі метафоризації, подано це слово у складі термінів, що свідчить про розвиток термінологічної лексики у контексті наукового прогресу, зокрема таких галузь, як спорт, медицина.

Іменник *зводи* – «очна ставка» [Словарь 1909 II: 164] і *зводи* – «1. плітка. 2. очна ставка» [СУМ 1980 III: 490]: – *Дума б то [жінка] по старовині, щоб і*

тут пащекувати, та приньметься [приймається] за зводи та за переводи; а тут їй зараз у рот і сіла жаба (Г. Квітка-Основ'яненко).

Дещо дивною є така послідовність подачі значень в аналізованих лексикографічних працях, бо значення «плітка» є більш давнім (Етимологічний словник подає першим значення «плітки, а потім – «очна ставка», є також форма в однині – «зводня» – «плітка» [ЕСУМ III: 364]), а похідним значенням є друге, подане у СУМ в 11 томах. Але чомусь лише це значення фіксує Словник Б. Грінченка, опустивши більш давнє значення слова. Словник української мови фіксує обидва значення у такій же послідовності, як і Етимологічний словник.

До аналізованих іменників цього типу належать і такі як *змилки, чари: Булана почала приставати. На її спині й запалих боках з'явилися змилки* (В. Логвиненко).

Схематично подачу іменників в обох словниках можна узагальнено зобразити так: Словарь Б. Грінченка – однозначний множинний іменник, СУМ в 11 томах – двозначний (рідше трьохзначний) множинний іменник, одне із значень таке, як у Словнику Б. Грінченка, а інше – утворене шляхом перенесення до вже існуючого значення.

Окрему системну групу слів становлять іменники, що є назвами людей за територіальною ознакою. Це субстантиви, які містять сему «мешканці, жителі, уродженці». У складі цієї групи Л. Ю. Алтицева виділяє 4 підгрупи: 1) жителі континентів, частин світу; 2) жителі, мешканці областей, округів, районів; 3) жителі, мешканці, уродженці міст; 4) жителі, мешканці планет.

Характерно, що іменники цієї групи слів, як і етноніми, утворюють похідні назви одиничних осіб за віднесеністю до чоловічої та жіночої статі.

Підгрупа іменників на позначення жителів континентів, частин світу порівняно з іншими групами у СУМ представлена шістьма субстантивами: *австралійці, азіати, американці, африканці, європейці, індоєвропейці: Подзвонили вранці, Що приїдуть у село два американці. Два якихось діячі у поважній ролі – Подивитись на артіль, побивати в полі* (С. Олійник). При

чому значення цих іменників витлумачене непослідовно. Більшість із них (*австралійці, африканці, європейці, індоєвропейці*) фіксуються у формі множини, що означає сукупну множинність осіб: Іменник *азіат* подається у формі однини без посилення на множину і має номінативно узагальнене значення: *азіат, а*, ч. 1. Корінний житель Азії. 2. заст., лайл. Про відсталу, грубу, некультурну людину (СУМ, I, 24). *Азіатка, и, ж.* Жін. до *азіат* (СУМ, I, 24).

До назв людей за територіальними ознаками відносимо також іменники *острів'яни (остров'яни)*, які мають первинну форму множини, та іменники із значенням «жителі, мешканці планет».

Серед плуративів сучасної української мови Л. Ю. Алтицева виділяє численну групу (151 назву) – плуративи на позначення сукупностей представників тваринного та рослинного світу. Значна кількість – це терміни прикметникового походження, які позначають рід та види тварин, комах, рослин тощо: *безхребетні, крилоногі, стервоїдні, тарганові, хребетні, одноклітинні, спорові*. Значення сукупності в таких термінах транспонується до іменника, який узагальнює вид і не потребує експлікації родового поняття (тварина, комаха, риба, рослина та інші), а передає свою функцію прикметниковій лексемі у формі множини, що виражає субстанціальний зміст або є загальноприйнятим терміном – субстантивом, що мотивується дієсловом чи цілим словосполученням. Аналізуючи субстантиви цієї групи, слід ураховувати, до якого – тваринного чи рослинного – світу належать їх денотати (зоонімів чи фітонімів) [1, с. 20].

Група зоонімів, зафіксованих у СУМ, нараховує 96 лексем. Це іменники, що називають сукупну множинність різних видів тварин, комах, птахів та інших істот (неосіб): *амоніти, антилопи, багатоклітинчасті, водолюби, вужоподібні, двоякодихаючі, кальмари, комахи, корененіжки, ссавці, стервоїдні, щелепнороти, щитники, щитні* та інші: *Далеко, на самому крайнебі, паслися гуртиком гіллясторогі олені, зебри та антилопи* (О. Гончар). До цієї групи також належить субстантив *цьоголітки*, який називає

сукупність істот (риби, звіра та інші) із семантичним значенням «молодняк одного року».

Плюративи, що є назвами денотатів рослинного світу (фітонімів), становлять порівняно із попередньою групою кількісно меншу групу – 54 лексеми. З них 23 терміни на позначення видів і родин (*водорості, голонасінні, губоцвіті, дзвоникові, жовтцеві, козельці, кропивові, нагідки, подорожникові, пухирникові, п'ядичеві / плаунові, розові, розоцвіті* та інші: *У садочку зелено; цвітуть там гвоздики та **нагідки*** (І. Нечуй-Левицький)), з яких 19 термінів прикметникового походження.

Окрему підгрупу становлять іменники, зафіксовані у СУМ як множинні, що характеризуються словотвірною похідністю форми і є вторинними номінаціями, творення яких супроводжувалося процесами лексикалізації форм числа. Такими є назви квітів: *безсмертники, васильки, грицики, дзвоники, калачики, майори / майорці, миколайчики, образки, орлики, півники, повняки, сокирки*: *Воли,.. де не вздрять **калачики** або ромен і усякий бур'янець, то там і пасуться...* (Г. Квітка-Основ'яненко). У цих назвах переносне значення втрачено. Якщо множинна граматична форма вказує на узагальнену сукупність однорідних рослин, репрезентує кількісну неозначеність – цілий вид, рід рослин, то одинична форма, яка подається у дужках до деяких із них, називає окремо взятую рослину (одиничний предмет), наприклад: *водорості – водорість, дзвоники – дзвоник, козельки – козельок, козельці – козелець, нагідки – нагідка, півники – півник*. Наприклад: *Над їхнім [бійців] прахом, **Безсмертник** бронзовий розплющив кругле око* (А. Малишко). Позначаючи одиничний предмет (виокремлену рослину), такі іменники можуть утворювати корелятивну форму множини, яка буде збігатися з словниковою: *козельок – козельки, васильок – васильки*. Розмежування значень таких форм множини можливе лише в контексті. Наприклад: *[Дружки (співають):] В долину, ... в долину. По червону калину, По хрещатий барвінок, По зелений **васильок*** (М. Кропивницький) – одиничний предмет. *На покуті стояли образи в срібних шатах, завітчані **васильками, гвоздиками, безсмертниками*** (Панас Мирний)

– проста множина. *Васильки* (базилік) вирощують для одержання ефірного масла – сукупна множинність.

До іменників *pluralia tantum* з конкретним значенням М. П. Кочерган відносить також назви предметів, що постають як складна єдність або сукупна множинність. У лексемах цієї групи чітко виявляється значення збірності, тому їх ще називають іменниками *pluralia tantum* із власне-збірним значенням. Вони об'єднуються в кілька тематичних підгруп з узагальнено-збірним значенням: 1) назви предметів домашнього вжитку та іншого призначення; 2) назви частин тіла, органів людини, інших істот; 3) назви одягу, пожитків та їх частин; 4) назви мистецьких, художніх, музичних творів; 5) узагальнені назви видань, шрифтів, типів письма; 6) назви сукупностей грошових одиниць; 7) назви астрономічних тіл; 8) номінації рельєфних утворень на будь-якій поверхні та назви площ.

Перша підгрупа об'єднує плюративи на позначення сукупностей предметів та їх частин, які об'єднані спільним функціями, наприклад: *банкети, важки, меблі, прибори, приносини, причандали, ступці, шипи*. До цієї підгрупи можна віднести також складні іменники з другим компонентом - *припаси, -товари*: *боєприпаси, вогнеприпаси, культтовари*: *Поля влаштувала матір у магазин культтоварів продавцем* (П. Автомонов). Іменники *атланти, банкети, бики, важки, краточки, причандали, утори, шанці* та інші (*Виріже [бондар] утори..., зіб'є туго дно, – завтра в нього вдарить хмільно молоде вино* (М. Рудь)) мають похідні одиничні утворення на позначення предмета виділеного із сукупності, наприклад: *атлант, банкет, бик, важок* тощо. Форма однини в словниковій статті подається закономірно як вторинна. Наприклад: *каріатиди, тид*, мн. (одн. *каріатида, и, ж.*), архіт. Вертикальні підпори, що мають вигляд жіночих постатей. (СУМ, IV, 106).

Другу підгрупу становлять плюративи на позначення сукупностей частин тіла, органів людини або тварини, а також субстантиви із спільною семою «волосся»: *альвеоли, бабешки, бельбахи, вакуолі, веснянки, вії, війки, ворсинки, в'язи, заїди, зубоньки, крижі, ластовинки, пальченнята, пори, тельбухи, тілеса,*

трахеї, трахеїди, щупальці / щупальця та інші. Наприклад: Читаю – боюсь замовчати, але й читати боюся, а голосом все підношу та в вікно поглядаю... й знов у книжку – аж в'язи мені затерпли, що стояв як вкопаний! (А. Свидницький). Від багатьох таких субстантивів (альвеоли, веснянки, вії, ворсинки, космаки, кучерявчики, пейси, пейсики та інші) утворюються одиничні кореляти на позначення предметів, що виокремлюються із сукупності. Проте далеко не всі утворюють такі кореляти, наприклад, наукові терміни (альвеоли, вакуолі, моляри, трахеї, трахеїди), застарілі (тілеса), розмовні слова, переважно з емоційно-оцінним забарвленням (бельбахи, бельбухи, війки, в'язи, здухи, зубенята, зубоньки, пальчат): Староста нахилив голову, товсті в'язи його одразу налилися кров'ю, очі округлились (П. Колесник). Слід зазначити, що субстантиви зуб, палець у СУМ подаються як іменники з повною числовою парадигмою: зуб – зуби, палець – пальці, а похідні зі зменшено-пестливим значенням – як плюративи: зубенята, зубоньки, пальчата, пальченята.

Третя підгрупа представлена плюративами на позначення сукупностей одягу, пожитків: *прибори, шати, шитки, шитінки*, узагальненими назвами дрібного домашнього майна: *бебехи, лахи, лахмани, манатки, пожитки*, та їх елементів: *газирі, криси, леї, торочки, френзлі*, до них можна зарахувати і лексеми *закаблуки, закабли*. Одиничні кореляти подаються лише до іменників *торочки (торочка), леї (лея)*, а до слів *газирі, шати* подається позначка рідко. У четвертій підгрупі об'єднуються множинні іменники, що виступають назвами мистецьких, художніх, музичних творів: *вирізки, георгіки, рогуленьки, розводи, руни(1), сабадашки*, а також незмінюваний іменник *графіті*. Тільки від субстантива *руни(1)* утворюється одиничний іменник *руна*. *Руни, І рун, мн. (одн. руна, и, ж.)*. Народні карельські та фінські епічні пісні (СУМ, VIII, 909).

Наступна підгрупа – це узагальнені назви видань, шрифтів, типів письма: *аннали, ініціали, інкунабули, комікси, маргіналії, мемуари, нотатки, пандекти, письменна, руни, стародруки: Тепер я не пишу романа. Я пишу мемуари. Згадую певний шматок життя, що мені він дорогий, і пишу про нього (Ю. Яновський).*

Первинною формою їх є множина, проте від більшості лексем утворюються одиничні форми, які номінують одиничні поняття, що є складниками сукупної єдності: *ініціал, інкунабула, комікс, маргіналія, нотатка, пандект, руна, стародрук*. Наприклад: *руни, рун*, мн. (одн. *руна, и, ж.*). Літери давньогерманських алфавітів, що збереглися (перев. у скандинавів) у написах на каменях, зброї, прикрасах та інше. (СУМ, VIII, 909).

В українській мові збірне значення мають також іменники на позначення сукупностей грошових одиниць: *гроші, банкноти, гетьманки* та узагальнена назва, пов'язана з використанням грошей, – *витрати*. Наприклад: *Вона [Домка] лише зараз зрозуміла, як опростоволосилася, розказавши Шубці про гроші* (П. Панч). У СУМ зафіксовані і вторинні експресивно забарвлені утворення від слова *гроші*, які мають значення сукупної множинності (*грошики, грошенята*). До цієї групи належать також запозичені терміни (*аліменти, ресурси, фінанси*), слова на позначення грошових засобів спеціального призначення (*капіталовкладення, оплатки, партвнески*), зневажлива назва дрібних грошей (*дрібняки*) і відприкметникові субстантиви *чайові, квартирні* із сфери розмовного вжитку.

В окрему тематичну підгрупу входять узагальнені назви астрономічних тіл, які реєструються в словниках як плюративи. Наприклад: *астероїди, планетоїди, променяки, протуберанці, радіозірки*. Сюди належать астрономічні терміни (*квазари, персеїди, пульсари*), назва одного із знаків зодіаку (*Риби*), народна назва сузір'я Плеяд (*стожари*). Словник фіксує в таких термінах належність до конкретної галузі. Наприклад: *пульсари, ів*, мн. (одн. *пульсар, а, ч.*), астр. Космічні об'єкти, радіовимірювання яких має характер коротких періодичних імпульсів. (СУМ, VIII, 387). Похідні одиничні іменники *квазар, планетоїд, протуберанець, пульсар, радіозірка* називають окремі небесні тіла, планети тощо, що утворюють сукупності. А іменник *стожар* функціонує як варіант плюратива *стожари*.

Ще одну групу становлять назви рельєфних утворень: *брижі, буфи, гофри, жмури, жмурки*(1), *зборки, рифлі*: *Пішла хвиля та брижі далеко по*

гладенькому поверсі води (І. Нечуй-Левицький). Іменник *рифлі* – технічний термін – у словниковій статті має позначку техн. *рифлі*, *ів*, мн., техн. Борозенки, заглиблення та виступи на якій-небудь поверхні (СУМ, VIII, 545). До іменників *брижі*, *зборки* у словнику подаються одиничні кореляти.

Плюративи на позначення площ із значенням збірності представлені назвами територій, місць, які можна об'єднати за функціональною ознакою – конкретним призначенням: *емпіреї*, *зап'ятки*, *лаштунки*, *могилки*, *шканці*. *Шканці*, *ів*, мн., мор. Частина верхньої палуби корабля між середньою й задньою щоглами, де відбуваються всі офіційні церемонії (огляди, наради, зустрічі) (СУМ, XI, 470). Окрему підгрупу становлять назви площ за якоюсь постійною ознакою: *безслихи*, *задвірки*, *заходеньки*, *креси*, *розлоги*, *стогни*. Виділяються також назви площ за природними, кліматичними, географічними та іншими ознаками: *джунглі*, *катакомби*, *льяноси*, *надра*, *підтропіки*, *плавні*, *пологи*(1), *савани*, *сельваси*, *сирти*, *субтропіки*, *ихери*: *Отари паслися поруч, на сирті, де послужливий вітер здував зайвий сніг, так що вівці й коні самі здобували собі взимку з-під снігу корм* (З. Тулуб). Якщо вищеназвані плюративи номінують невеликі, чітко окреслені території, то останні позначають великі масиви. Наприклад: *сельваси*, *ів*, мн. Вічнозелені вологі екваторіальні ліси в Південній Америці (СУМ, X, 120).

До деяких іменників цієї групи подається форма однини (*зарість*, *катакомба*, *плавня*, *розліг*, *савана*, *стогна*, *хаща*), але трактується вона як спостережувана в актуальному часі конкретна площа. Поодинокими прикладами представлено плюративи з іншими значеннями, які не ввійшли до зазначених тематичних груп, що також позначають збірні поняття: *антипасати*, *радіохвилі*.

Отже, поняття «множинність» дістає неоднозначну інтерпретацію в різних лексико-семантичних групах іменників конкретного значення. Вихідна форма множини може виражати значення: 1) колективної множинності осіб; 2) узагальненої сукупності однорідних істот / рослин і виступати назвою роду,

виду, класу; 3) сукупної множинності предметів, що постають як складна єдність.

Порівняння словникових статей аналізованих лексикографічних праць дає підстави твердити, що у Словнику української мови простежується тенденція до зменшення множинних іменників із емоційним відтінком у значенні: *ворота* – *ворітця*, *ворітка*, *ворітечка*, *ворітонька*, *воріточка*; *брижі* – *бриження*, *бриженнятка*; *сакви* – *саківки*; *уроки* – *уроченьки*, *урочища*; *шитки* – *шитінки*.

Словник Б. Грінченка має такі словоформи, які подано власне множинними, такими ж вони є у СУМ в 11 томах. Наприклад, *накожні* [Словарь 1909 II: 495] і [СУМ 1980 V: 107]; *кузьмірки* [Словарь 1909 II: 320] і [СУМ 1980 IV: 386]; *мандри* [Словарь 1909 II: 404] і [СУМ 1980 IV: 617]; *ляси* [Словарь 1909 II: 293] і [СУМ 1980 IV: 581]. Подані словоформи давно втратили зв'язок з одиничними іменниками, тому обидві лексикографічні праці подають їх як власне множинні.

Отже, динамікою мовних процесів, впливом часу, можна пояснити «відмирання» значень в іменниках, які належать до пасивної лексики, наприклад, *скраклі* – шестизначний у Словнику Б. Грінченка [Словарь 1909 IV: 142] і двозначний у СУМ в 11 томах [СУМ 1980 IX: 382], чи відсутність у СУМ в 11 томах таких застарілих слів, як *багари* – «шкіряний пояс» [Словарь 1909 I: 19], *бандури* – «нутроці тварини» [Словарь 1909 I: 155], *жмихи* – «залишки від цукрового буряка» [Словарь 1909 I: 487] *липці* – «знаряддя для знімання фруктів» [Словарь 1909 II: 360], *п'ятрини* – «полиця для посуду» [Словарь 1909 III: 504], *темнощі* – «час, коли темно» [Словарь 1909 IV: 254], *хрестці* – «хрестопоклонна неділя» [Словарь 1909 IV: 413], чи занепад багатьох етнонімів, наприклад Словарь Б. Грінченка подає такі синоніми до слова *похрестини* [Словарь 1909 III: 389], як *продирини* [Словарь 1909 III: 464], *очедирини* [Словарь 1909 III: 81], а СУМ в 11 томах фіксує лише перше слово із синонімічного ряду – *похрестини* [СУМ 1980 VII: 305], бо і сам звичай –

«свято на другий день після охрещення дитини» – відійшов у скарбницю минувшини.

Отже, спостереження над подачею множинних іменників та їх лексичних значень у Словнику Б. Грінченка та у Словнику української мови дають підстави зробити такі висновки:

1. В сучасній українській мові помітна тенденція до утворення власне множинних іменників: слова, що частіше вживані у множині, Словник Б. Грінченка подає як одне із значень одиничного іменника під ремаркою «переважно у множині», а СУМ в 11 томах вже подає їх в окремій словниковій статті як нові слова. Одиничні іменники при цьому існують паралельно або взагалі відсутні, втративши значення сучасного множинного іменника.

2. Словник Б. Грінченка часто подає множинний іменник однозначним, а СУМ в 11 томах – багатозначним, і навпаки. Отже, значення не тільки змінюються, а й мають здатність народжуватися і відмирати.

3. Серед багатозначних іменників *pluralia tantum* є такі, що мають різницю в одному із значень або у відтінках його. Розвиток науки впливає на зміну семантичної структури лексеми.

Порівняльний аналіз множинних іменників щодо подачі їх лексичного значення у двох лексикографічних працях, які різняться часовими рамками описуваної лексики і частково джерельною базою, показав розвиток мови, розвиток її як повноцінного організму, де одні клітини відмирають, а інші – народжуються. Одним із явищ «народження» є утворення власне множинних іменників (у порівнянні зі Словником Б. Грінченка власне множинними стали близько 90 іменників), що ще раз підкреслює постійний розвиток української мови.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз словоформ числа іменників з неповною числовою парадигмою дозволяє зробити висновок, що категорія числа обслуговує слово, виявляючи граматичну семантику в складі мовного знака як відображальну категорію. Ґрунтуючись на поєднанні процесів мовлення і мислення, граматичне значення числа виражає відношення до референта, а також спосіб подання людиною цього референта, що репрезентує відповідні смисли мовного знака у мові й мовленні.

Категорія числа іменників – словозмінна морфологічна категорія, яка позначає кількість предметів і складається з двох співвідносних грамем того самого слова – однини і множини, а також категорія з елементами несловозмінного, тобто класифікаційного, типу, яка стосується форм не того самого слова, а різних слів.

Категорія числа не однорідна. Одні іменники означають один предмет і відповідну їх множинну кількість, утворюючи числові пари. Такий різновид категорії називають семантико-граматичним числом. Вони мають значення однини та значення множини і виявляють це у певній граматичній формі: *верстат – верстати, сівалка – сівалки*. Інші іменники значення числа не мають, тобто їх предметність не пов'язана з кількісним виявом, наприклад: *повага, доброта, сон, сміх*. Вони не вказують на кількість предметів, не утворюють числових рядів, не пов'язані з поняттям кількості, тобто вони не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа.

В українській мові є іменники, що означають предмети, які підлягають обчисленню (*сани, двері, ножиці, брюки, таксі, кенгуру*), але не виражають цієї множинності формально. Такий різновид категорії називають граматичним числом.

Відсутність семантичної ознаки обчислювання спричинила відсутність повноцінної семантико-граматичної категорії числа в іменниках, які мають не значення числа, а лише його форму – або тільки однини (*singularia tantum*), або

тільки множини (*pluralia tantum*), тобто не змінюються за числами: *лісок, висівки*.

Граматичний характер іменникової категорії числа зумовлений не тільки тим, що більшість іменників позначають або один предмет, або число предметів, більше, ніж один. Форми однини і множини можуть виражати й інші значення. Одиначність і множинність не є семантичними інваріантами або загальними значеннями форм однини і множини, а отже, не тотожні реальним поняттям одиначності та множинності.

Крім однини і множини формою числа в іменниках виражається коло інших значень функціонально-семантичного поля кількості: у сингулятивах – неозначеної сукупності, колективної єдності, недиференційованого узагальненого поняття, індивідуалізації; у плюративах – роздільно-складної (цільної) множинності, парності, колективної й збірної сукупності. Словникова форма в іменниковій парадигмі відображає функції класифікації предметів і явищ об'єктивного світу, до яких залучаються морфологічні і словотворчі засоби мовного вираження результатів мисленнєвої категоризації реалій дійсності.

Протиставлення грамем однини і множини виражається за допомогою парадигм відмінювання – відмінкових форм однини і множини. Парадигми сингулятивної і множинної грамем мають по сім форм (*земля, землі, землі, землю, землею, на землі, земле; діти, дітей, дітям, дітей, дітьми, на дітях, діти*). Морфологічна система української мови не має спеціальних форм вираження тільки значення числа. Воно виражається в іменниках сумісно зі значенням відмінка. Кожна відмінкова форма одночасно є і формою числа, а в однині – і формою роду: у словоформі *лісом* закінчення -ом виражає значення орудного відмінка, значення чоловічого роду і значення однини. Отже, відмінкові закінчення багатозначні.

Категорія збірності виражається граматично: збірні іменники становлять сукупність як неподільну єдність, а тому вживаються лише у формі однини. Семантичний відтінок множинності нейтралізується граматично

(*учительство, селянство, листя, збіжжя, гарбузиння*). Збірні іменники не можуть, за незначними винятками, означатися кількісними числівниками. Не можна, наприклад, сказати *два збіжжя* чи *мільйон листя*, а лише *багато збіжжя, чимало листя*.

Семантико-граматичні категорії збірності, речовинності, одиничності відчленовуються від більш загальної категорії конкретності виявлення предметів не лише за своїми семантичними відтінками, а дістають своєрідне граматичне і словотворче вираження. Семантичні відтінки кількісної характеристики предмета є одними з найвиразніших ознак семантико-граматичного групування іменників. Ці самі ознаки виявляються на вищому ступені абстракції – в граматичній категорії числа.

Отже, збірні іменники, не маючи форм множини, завжди співвідносяться з одиничними, чим вони відрізняються від слів на означення маси, матеріалу і від узагальнено-збірних назв.

Субстантивні утворення, в яких значення збірності категоризоване за допомогою словотворчих формантів, становлять досить значну в кількісному й різноманітну в структурному плані групу дериватів сучасної української мови і мають широкі виражально-оцінні можливості. Синонімічні відношення між спільнокореновими збірними утвореннями-назвами осіб, зумовлені комплексом семантичних, структурних та функційно-стилістичних властивостей цих дериватів.

Поняття «множинність» дістає неоднозначну інтерпретацію в різних лексико-семантичних групах іменників конкретного значення. Вихідна форма множини може виражати значення: 1) колективної множинності осіб; 2) узагальненої сукупності однорідних істот / рослин і виступати назвою роду, виду, класу; 3) сукупної множинності предметів, що постають як складна єдність.

Спостереження над подачею множинних іменників та їх лексичних значень у Словнику Б. Грінченка та у Словнику української мови дають підстави зробити висновки про те, що в сучасній українській мові помітна

тенденція до утворення власне множинних іменників: слова, що вживаються частіше у множині, Словник Б. Грінченка подає як одне із значень одиничного іменника під ремаркою «переважно у множині», а СУМ в 11 томах вже подає їх в окремій словниковій статті як нові слова. Одиничні іменники при цьому існують паралельно або взагалі відсутні, втративши значення сучасного множинного іменника.

Також варто зазначити, що часто Словник Б. Грінченка подає множинний іменник однозначним, а СУМ в 11 томах – багатозначним, і навпаки. Отже, значення не тільки змінюються, а й мають здатність народжуватися і відмирати.

Порівняльний аналіз множинних іменників щодо подачі їх лексичного значення у двох лексикографічних працях, які різняться часовими рамками описуваної лексики і частково джерельною базою, показав розвиток мови як повноцінного організму, де одні клітини відмирають, а інші – народжуються. Одним із явищ «народження» є утворення власне множинних іменників, що ще раз підкреслює постійний розвиток української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алтицева Л. Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 20 с.
2. Алтицева Л. Ю. Українські плюративи зі значенням парності. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 21-31.
3. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). Київ: Наукова думка, 1991. 172 с.
4. Безпояско О. К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника. Мовознавство. 1995. № 2-3. С. 12-16.
5. Безпояско О. К. Формально-семантична кореляція у системі іменних граматичних категорій. Мовознавство. 1992. №1. С. 33-38.
6. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. Київ: Наукова думка, 1987. 211 с.
7. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
8. Безрук Л. П. Категорія числа речовинних іменників в аспекті семантики. Мовознавство. 1982. № 4. С. 33-36.
9. Білоусенко П. І. Із спостережень над словотвором деяких іменників неповної парадигми. Стилїстика української мови. Київ: КДПУ, 1990. С. 62-67.
10. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 255 с.
11. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Наукова думка, 1993. 368 с.
12. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ: Наукова думка, 1987. 231 с.
13. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 224 с.

14. Граматика української мови: у 2 ч.: Підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / М. Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2005. 402 с.
15. Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису. Мовознавство. 1988. № 3. С. 27-34.
16. Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). Мовознавство. 1994. № 6. С. 22-28.
17. Городенська К. Г. Проблема словотвірної ідентичності в українській термінології. Українська термінологія і сучасність. Київ, 1998. № 4. С. 30-36.
18. Городенська К. Г., Кравченко В. М. Словотвірна структура (відіменні деривати). Київ: Наукова думка, 1981. 199 с.
19. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Академія, 2004. 336 с.
20. Грищенко А. П. Категория числа. Украинская грамматика. Київ: Наукова думка, 1986. 360 с.
21. Грещук В. В. Про історію словотвору українських іменників на -ість/-ость, мотивованих прикметниками з суфіксом -н-. Українське мовознавство. Київ: Вища школа, 1977. № 5. С. 62-68.
22. Грещук В.В. Дериваційна здатність прикметникових основ в утворенні українських іменників на -ість. Питання словотвору. Київ: Вища школа, 1979. С. 124-132.
23. Дегтярьов В. І. Проблема походження категорії збірності і абстрактності в семасіологічному вченні О. О. Потебні. Мовознавство. 1991. № 6. С. 56-63.
24. Дегтярев В. И. Категория числа в славянских языках. Ростов-на-Дону, 1982. 320 с.
25. Дерешівська Л. В. До історії дослідження категорії кількості. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2015. № 15(2). С. 38-41
26. Дмитрук В. І. Квантитативні слова в сучасній українській мові: автореф. канд. філол. наук: 10.02.01. Кіровоград, 1998. 16 с.

27. Домрачева І. Р. Особливості вияву багатозначності та омонімії серед лексем із сукупною семантикою. Методичні студії. № 5. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2016. С. 24-35.
28. Функціонально-семантична категорія сукупності в сучасній українській мові: навч. посіб. / за ред. А. П. Загнітка. Донецьк: ДонНУ, 2006. 106 с.
29. Домрачева І. Р. Співвідношення функціонально-семантичних категорій збірності й сукупності. Матеріали наук. конференції. Донецьк: ДонДУ, 1997. С. 199-202.
30. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. Київ: Наукова думка, 1982. 210 с.
31. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української мови. Ч.1. Київ: Вища школа, 1972. 402 с.
32. Загнітко А. П. Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці. Київ: УМК, 1989. 62 с.
33. Загнітко А. П. Семантика іменних категорій. Мовознавство. 1990. № 1. С. 29-34.
34. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови. Київ: Вища школа, 1991. 77 с.
35. Загнітко А. П. Центр і периферія функціональної морфології. Мовознавство. 1991. № 2. С. 54-60.
36. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови. Проблеми теорії. Київ: ІСДО, 1993. 343 с.
37. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 437 с.
38. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ: Наукова думка, 1976. 162 с.
39. Зверєв А. Д. Словотвірне значення в семантичній структурі похідних. Мовознавство. 1988. № 1. С. 21-27.
40. Кисленко Ю. І. Системна організація мови. Київ, 1997. 217 с.

41. Кірілкова Н. В. Граматичні особливості іменників у текстах про збиральні промисли. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологія». 2015. № 57. С. 59-61.
42. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 1984. 252 с.
43. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. Київ, 1998. 182 с.
44. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. Київ, 1998. 162 с.
45. Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору. Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. 24 с.
46. Ковалик І. І. Словотворча будова збірних і одиничних іменників у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими. Питання словотвору. Мовознавство. Львів, 1964. Книга 6. С. 18-38.
47. Ковалик І. І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види. Мовознавство. 1980. № 5. С. 10-13.
48. Колесников А. О. Іменники у формі *pluralia tantum* на позначення обчислювальних предметів. Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. Ізмаїл, 1999. № 7. 198 с.
49. Колесников А. О. Синтагматична парадигма категорії числа морфологічно недостатніх іменників: Дис. канд. філ. наук: 10.02.01 / Ізмаїльський державний педагогічний інститут. Ізмаїл, 2000. 201 с.
50. Кочерган М. П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова. Львів: Вища школа. Видавництво при Львівському університеті, 1980. 183 с.
51. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: У 2 ч. Київ, 1961. Ч. 1. 172 с.
52. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Київ: Вища школа, 1983. 269 с.
53. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. Київ, 1974. 184 с.

54. Матвияс И. Г. Имя существительное в украинском языке: автореф. дис. на соиск. уч. ст. доктора филол. наук: 10.02.01. Киев, 1969. 52 с.
55. Медведєва Л. М. Слово як сфера взаємодії лексичних і граматичних значень. Мовознавство. 1987. № 3. С. 28-34.
56. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ, 1959. 224 с.
57. Недбайло Л. І. Граматична категорія числа в сучасній українській мові: Дис. канд. філол. наук: Київ, 1968. 170 с.
58. Огієнко І. Двійне число в українській мові. Записки Українського наук. товариства. Київ, 1909. С. 88-93.
59. Ожоган В. М. Категорія числа займенникових іменників. Мовознавство. 1996. № 2-4. С. 55-60.
60. Олексенко В. П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників: Монографія. Херсон, 2001. 239 с.
61. Петровська О. П. Словотворча структура суфіксальних збірних іменників сучасної української мови. Мовознавство. 1972. № 5. С. 75-79.
62. Петровська О. П. Сміслова характеристика збірних іменників в одномовному словнику (на матеріалі Словника української мови). Мовознавство. 1973. № 5. С. 47-55.
63. Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі: Посібник для учителів. Київ: Радянська школа, 1969. 127 с.
64. Плющ М. Я. Граматичний зміст категорії числа іменників. Проблеми граматики і лексикології української мови. Київ: НПУ, 2002. С. 3-9.
65. Погрібний І. І. Матеріально-речовинні іменники (лексична семантика і словозміна): автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2000. 20 с.
66. Потебня А. А. Значення множественного числа въ русскомъ языке. Отдѣльный оттискъ изъ «Филологическихъ записокъ». Воронежъ, 1888. 76 с.
67. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ: Наукова думка, 1988. 263 с.

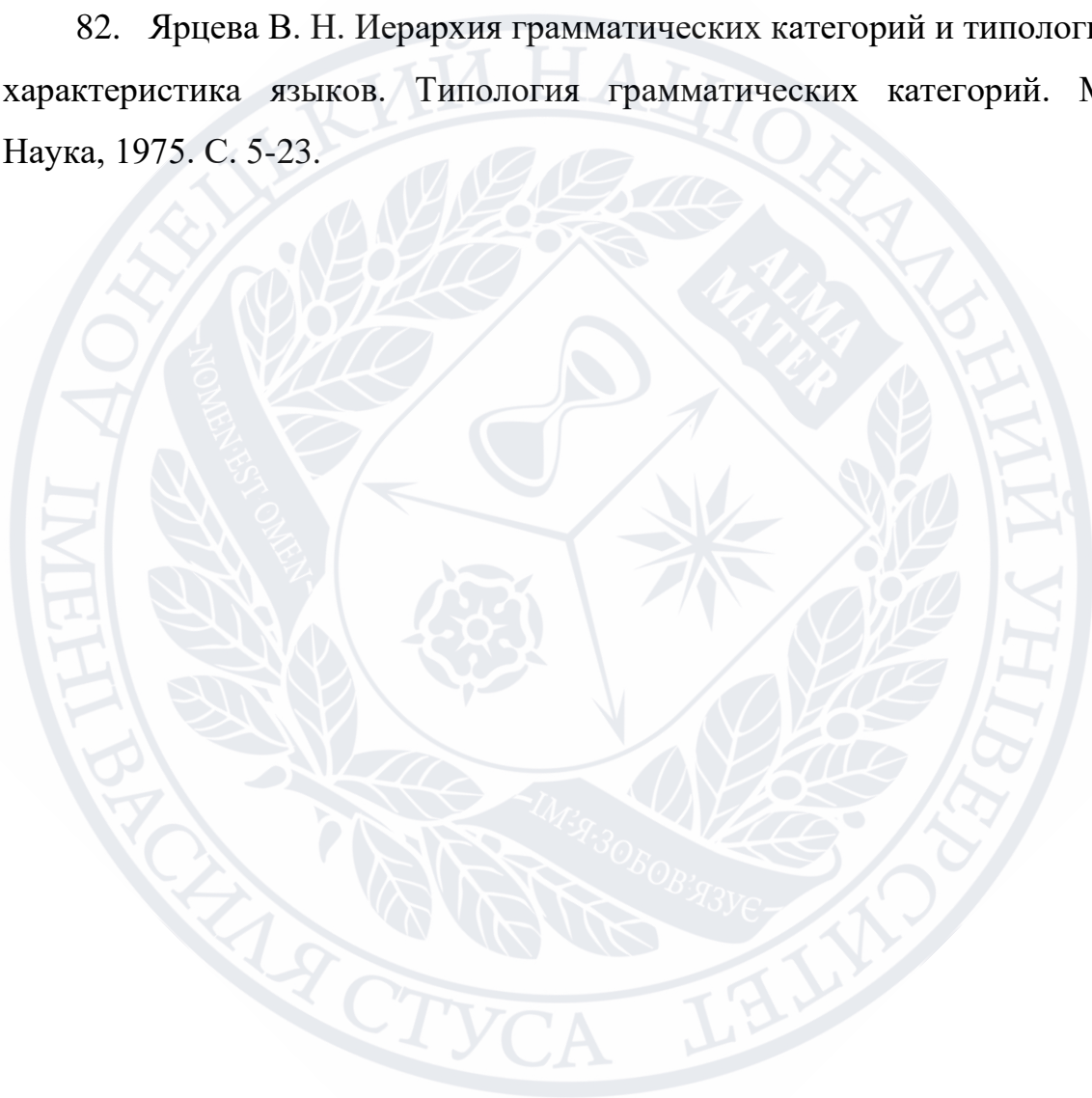
68. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. Київ: Вища школа, 1994. 670 с.
69. Словник української мови: В 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980.
70. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. 494 с.
71. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник / за ред. С. О. Карамана. Київ: Літера, 2011. 560 с.
72. Таран В. В. Узагальненість та збірність як текстові категорії у сучасній українській мові: автореф. канд. філол. наук: 10.02.02. Дніпропетровськ, 1998. 19 с.
73. Таранець В. Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). Одеса: Астро Принт, 1999. 116 с.
74. Тернова А. І. Із спостережень над деякими іменниками неповної парадигми (походження, словотвірна структура, функціонування). Вісник Запорізького державного університету, 2002. №1. С. 129-132
75. Томіліна Г. Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників. Укр. мова і літ. в шк. 1971. № 4. С. 32-36.
76. Фащенко М. М. Спостереження над словотвором іменників жіночого роду із суфіксом -ість. Українське мовознавство. Київ: Вища школа, 1973. № 1. С. 36-38.
77. Фенько Л. І. Назви жителів жіночої статі в українській мові. Питання словотвору. Київ: Вища школа, 1979. С. 148-151.
78. Чернецька Г. В., Кернер А. А. Іменник *pluralia tantum* в англійській та українській мовах. Іноземна філологія. № 41. Львів: Вища школа, 1976. С. 15-20.
79. Чернецький В. К. Лексико-семантичні групи множинних іменників. Українська мова і література в школі. 1971. № 4. С. 37-39.

80. Шванюк В.М. Синтагматика форм збірних іменників сучасної української мови. Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. № 7. Ізмаїл, 1999. С. 140-144.

81. Якубов И. Ж. Имена существительные pluralia tantum в современном русском языке (в сравнении с украинским и белорусским): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01. Киев, 1975. 22 с.

82. Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. Типология грамматических категорий. Москва: Наука, 1975. С. 5-23.

Додаток А

